

VI TALAR OM VÅLD

Hur kan vi förstå vad våld är?

Centrum för våldsstudier

DAG BALKMAR (RED)

Vi talar om våld

Hur kan vi förstå vad våld är?

Centrum för våldsstudier, Örebro Universitet

Titel: Vi talar om våld, Texter om våld nr 1, 2024

Nummerredaktör: Dag Balkmar

Huvudredaktör: Susanne Strand

Utgivare: Örebro universitet, 2024

www.oru.se/publikationer

Tryck: Örebro University, Repro 02/2024

Omslagsbild: www.pixabay.com

ISSN: 2004-3775 (print)

Innehållsförteckning

Förord	4
Nummerredaktörens förord	6
Mäns våld mot kvinnor i ett historisk perspektiv	8
Anna-Karin Larsson	
Våldsamma flickor	17
Anna-Karin Larsson, Linda Arnell & Maria Moberg Stephenson	
Behovet av statens våld	25
Petter Danckwardt	
Väktarvåldet: lagligt tvångsmedel eller brottsligt övervåld?	37
Laura Ervo	
Språkligt våld	48
Mats Landqvist	
Mikroaggressioner och hbtq - våld som blir vardag	57
Matilda Wurm, Tove Lundberg & Anna Malmqvist	
Epistemiskt våld - vad är det?	69
Izabela A. Dahl	
Långsamt våld: om trafiken och klimatförändringarna	80
Dag Balkmar	

Förord

För att förstå, förebygga och förhindra våld, och då särskilt mäns och pojkars våld mot kvinnor och barn, behöver vi tala och skriva om våldet ur flera olika perspektiv. Centrum för våldsstudier (CVS), vid Örebro universitet är en plats där forskare med olika vetenskapliga bakgrunder kan utbyta och tillsammans producera ny kunskap.

Syftet med Centrum för våldsstudier är att skapa förutsättningar för att forska på frågor som kan bidra till att vi når ett samhälle fritt från våld. För att göra detta samlar vi expertis inom forskning från olika discipliner på ett ställe och arbetar tillsammans.

Lika viktigt är det att kunskapen används, praktiseras och revideras. Därför är kontakterna mellan forskning och samhälle samt mellan akademi, politik och praktik absolut nödvändig. När praktiker lyfter frågor kan forskare ta vid, undersöka och systematisera svaren. Den kunskap som forskning generar kan sedan återföras till professionella och ideellt verksamma praktiker inom olika sektorer i samhället.

Länsstyrelsen i Örebro län har med hjälp av yrkesverksamma inom flera organisationer tagit fram aktuella och intressanta ämnen. Forskare vid CVS har sedan utifrån sina respektive forskningsområden skrivit en populärvetenskaplig text med utgångspunkt i något av dessa ämnen.

Texter om våld är en populärvetenskaplig tidskrift där forskning presenteras på ett tillgängligt sätt för dig som vill läsa och lära dig mer om våld utifrån vad som ligger i forskningsfronten. Detta nummer, Vi talar om våld – hur kan vi förstå vad våld är, anknyter till flera olika forskningsprojekt som pågår vid Örebro universitet.

Temanumret är framtaget av nummerredaktör Dag Balkmar, docent i genusvetenskap. I numret finner du åtta artiklar som baseras på den forskning som bedrivs av forskare knutna till CVS. Artiklarna belyser vad våld kan vara ur olika teoretiska perspektiv.

Välkomna att kontakta oss med synpunkter, önskemål och förslag!
Tillsammans kan vi hjälpas åt att förhindra våldet!

Örebro 21 februari 2024

Susanne Strand, forskningsledare för CVS

Nummerredaktörens förord

Varför är det viktigt att diskutera vad våld är? Ett svar är att det finns många olika sätt att förstå och analysera våld. Feministisk våldsforskning, vilket är min hemvist, analyserar och definierar våld på olika sätt. Vissa betonar strukturella förklaringar till våld, med emfas på maktrelationer mellan män och kvinnor, andra betonar i stället individuella förklaringar, med fokus på förövarens egenskaper och karaktär. Klart är att våld tar sig många olika uttryck, exempelvis statligt våld, ekonomiskt våld, terrorism, interpersonellt våld, gängvåld, hatbrott, nätbaserat våld, och stalkning. Våld kan utövas mellan stater, mellan grupper, och mellan människor och på en mängd olika arenor. Kort sagt, vad som förstås som våld beror på vilket perspektiv som tillämpas och kan förändras över tid och rum.

För att kunna motverka våld behöver vi därför diskutera och ibland utmana etablerade definitioner och förståelser av våld. I det här numret av tidskriften texter om våld har vi bjudit in forskare inom CVS att bidra till dessa diskussioner.

Numret bygger på åtta texter. Först ut sätter Anna-Karin Larsson in mäns våld mot kvinnor i ett historiskt perspektiv. Hon visar hur synen på mäns våld mot kvinnor har förändrats över tid, där sammanhanget och våldsförståelse också präglar hur våld i nära relation hanteras (eller normaliseras). I texten *Våldsamma flickor*, frågar sig Anna-Karin Larsson tillsammans med Linda Arnell och Maria Moberg Stephenson, hur flickors våld framställs i media. Här sätts rapporteringen av flickors användning av fysiskt våld under lupp. Det är en form av våld som vanligtvis förknippas med pojkar, män och maskulinitet, där flickors våld framstår som svårbegripligt i relation till det manliga våldet.

Därefter diskuterar Petter Danckwardt hur statens våld kan användas för att skydda sina medborgare och samtidigt legitimera politisk maktutövning. Med aktuella exempel diskuteras filosofen och juristen Thomas Hobbes idéer i relation till statens våldsmonopol, sammanhållning och skydd av medborgare. Var gränserna mellan repression och skydd går är också något som reds ut i Laura Ervos text

Väktarvåldet – lagligt tvångsmedel eller brottsligt övervåld? Ervo diskuterar gränsen mellan nödvändigt och överskridande våld i väktares arbete samt deras yrkeskunskap och yrkesetik.

Räknas det som våld att skälla ut någon, att säga nedvärderande saker eller hota? Den frågan reder Mats Landqvist ut i texten *Språkligt våld*, och ger en rad exempel på hur språk kan fungera våldsamt. Svaret är alltså ja, men det beror på vad man menar med våld. Språkligt våld diskuteras även i texten *Mikroaggressioner och hbtq – våld som blir vardag*. Matilda Wurm, Tove Lundberg och Anna Malmquist argumenterar för vikten av att se och förstå mikroaggressioner som en form av (psykologiskt) våld, vilka kan ge upphov till en rad konsekvenser för de som drabbas.

Izabela Dahls bidrag handlar om en form av strukturellt våld, det epistemiska våldet. I texten *Epistemiskt våld – vad är det?* reder hon ut hur det kan vara en fråga om våld att viss(as) kunskap erkänns som värdefull och viktig, medan andras/annan kunskap osynliggörs och negligeras. En annan form av strukturellt våld lyfts fram i mitt bidrag om *Långsamt våld: om trafiken och klimatförändringarna*. Våld diskuteras här med fokus på vägtrafikens negativa inverkan på miljö och människors välbefinnande.

Med detta sagt vill jag tacka alla författare och alla inom CVS som deltagit i seminarier och bidragit till arbetet med denna publikation!

Örebro 22 februari 2024

Dag Balkmar

Docent och lektor i genusvetenskap

Örebro universitet

Anna-Karin Larsson

Jag är historiker och lektor i socialt arbete vid Örebro universitet. I min forskning är jag intresserad av frågor om våld i nära relation men forskar också om barns och ungas hälsa och välmående förr och i dag.

Mäns våld mot kvinnor i ett historiskt perspektiv

Synen på och förståelsen av mäns våld mot kvinnor har förändrats genom historien, men det har varit en långsam och varierande process. I dag är mäns våld mot kvinnor, eller våld i nära relation, ett uppmärksammat samhällsproblem som ses som allvarligt och som kräver omfattande resurser och insatser från samhället. Vi har lagar och riktlinjer, experter och arbetssätt som har tagits fram för att arbeta mot våldet, både förbyggande och när våldet har begåtts.

Under senare decennier har medvetenheten om att mäns våld mot kvinnor är ett strukturellt problem ökat. Problemet måste angripas på flera nivåer, både med insatser riktade mot individer och samhället såsom, utbildning och spridandet av kunskaper om våld och könsmaktsordningen som förklarar mäns samhälleliga dominans över kvinnor.

Vad kan ett historiskt perspektiv på våld bidra med?

I den här texten ska jag diskutera hur synen på mäns våld mot kvinnor har förändrats de senaste århundradena och hur samhällets hantering av problemet har sett ut och förändrats. För att undersöka våldet i historisk tid behöver vi också se strukturerna för våldet i samhället. Våld var inte bara något som förekom mellan individer. Det var, och är än i dag, strukturellt och institutionaliserat i form av lagar, normer, familj, och äktenskap. Både män, kvinnor och stat och organisationer har förhållit sig till, utmanat eller verkat inom, dessa normer och institutioner.

Ett historiskt perspektiv på våld kan ge oss insikter och kunskaper som kan vara användbara i dagens samhälle och forskning. Vi kan få en djupare förståelse för våldets mönster och strukturer liksom vilka

konsekvenser våldet får för individ och samhälle på kort och lång sikt. Ett historiskt perspektiv på våld ger oss också möjlighet att förstå och analysera olika kulturella normer och värderingar som kan ha påverkat synen på våld genom tiderna.

Definition och begrepp

Synen på våld är föränderlig i tid och rum. Gränser för vad som anses vara våld, legitima eller illegitima handlingar, förändras och förflyttas i olika sammanhang. Definitionen kan vara bred eller snäv. När det gäller mäns våld mot kvinnor har vi i dag en relativt bred definition av vad som ryms inom brottskategorin. Tidigare talades om kvinno- eller hustrumisshandel, vilket innebar att våldet definierades som fysiskt våld och att det var en man som slog kvinnan han hade en relation till, vanligtvis inom äktenskapet.

I dag ser vi på våld som något som inkluderar flera former utöver det fysiska våldet som slag, sparkar, användande av tillhyggen och vapen. Mäns våld mot kvinnor innefattar nu även sexuellt, ekonomiskt och psykiskt våld. Eftersom psykisk misshandel eller våldtäkt och sexuella övergrepp inom äktenskapet tidigare i historien inte alltid har definierats som våld eller kriminella handlingar, är denna form av våld osynligt i de historiska arkiven. Till det ska påminnas att det då som nu förmodligen fanns ett stort mörkertal. Fortfarande i dag förmodas endast en bråkdel av allt våld anmälas och hamna i statistiken. Det var först på 1960-talet som våldtäkt inom äktenskapet kriminaliserades. Det betyder inte att det inte fanns flera former av våld som män utsatte kvinnor för. Bara att vi inte kan nå kunskap om det eller undersöka hur vanligt det var.

Ökning eller minskning av våld?

Har förekomsten av våldsbrott ökat eller minskat över de senaste två hundra åren? För att besvara den frågan behöver vi förstå hur synen på våld har förändrats över tid. Samtidigt är det svårt att dra slutsatser om förändring av förekomsten av våld. Detta på grund av en brist på källor och historiska data i kombination med metodologiska svårigheter som att definitioner av våld förändras, att anmälningsbenägenhet och samhällets hantering av våldet är

föränderligt. De flesta forskare tycks dock eniga om att mängden våldsbrott generellt, och framför allt det dödliga våldet, har minskat påfallande från medeltid till i dag.

Våldets hantering i det förmoderna samhället

Varför förändras då förekomst och syn på våld över tid? Inom historisk forskning har den så kallade civiliseringsprocessen förändrat både samhällets syn på våld och människors agerande. Enligt forskaren Norbert Elias innebar civiliseringsprocessen från medeltid till tidigmodern tid två saker: bildandet av en stark och centraliserad statsmakt och att människor blev självdisciplinerande, det vill säga, strävade efter ökad självkontroll och behärskning i individuella konflikter.

Utåtagerande aggressivitet påstås följaktligen ha minskat efter medeltiden och konflikter mellan människor hanterades mer sällan privat eller i egna uppgörelser. Alltmer blev staten och rättssamhället ansvariga för att hantera konflikter och våld på ett professionellt sätt. Män som bröt mot den självbehärskade manligheten, som slog sina hustrur så till den grad eller i miljöer där det blev offentligt, kunde bestraffas och ses som svaga och som otillräckliga män. Kontrollen över kvinnor och ”tillrättavisningar” i form av fysisk disciplin ansågs viktig men fick inte gå över styr utan skulle utövas på vad man då såg som en så kallad ”lagom” nivå.

Kontroll och fysisk tillrättavisning av kvinnor

Genom historien har kvinnor betraktats som underlägsna, underställda och som mäns egendom. I Sverige blev gifta kvinnor inte myndiga förrän på 1920-talet och gifta kvinnor stod under sin fars eller manlig släktings förmyndarskap fram till 1860-talet.

Fram till ungefär mitten av 1800-talet ansågs våld mot kvinnor i form av till exempel slag, fysiska tillrättavisningar, kränkande behandling, och sexuellt tvång, som acceptabelt eller till och med som en naturlig del av mäns ”rättigheter” och makt över kvinnor. Detta så länge som våldet var ”milt” dvs inte dödligt eller livshotande. Lagen angav

framför allt vad män fick göra mot sin hustru, inte vilket skydd som kvinnor hade rätt till.

Samhället var patriarkalt, dvs män hade makten i samhället och hushållet. De kontrollerade både sin hustru och sitt hushåll. I många patriarkala kulturer, i Sverige såväl som runt om i världen, har våld mot kvinnor till och med varit institutionaliserat och rättfärdigat genom religiösa eller kulturella normer och traditioner.

Husbondeväldet under 1800-talet

I Sverige hade vi ett system fram till mitten av 1800-talet som kallades husbondeväldet. Detta legitimerade husbonderätt, som innebar att mannen som var husfadern skulle styra, kontrollera och tillrättavisa hustru, barn och tjänstefolk i hushållet. Husbondeväldet syftade till att upprätthålla samhällsordningen genom familjen och hushållet som institution. Så länge som hushållet hölls ihop och kontrollerades av staten, kyrkan och husfadern, var alla försörjda och omhändertagna. Det samhälleliga intresset att hålla ihop familjer och äktenskap var därför starkt.

Inom husbonderätten fanns rätten till kroppslig bestraffning, den så kallade husagan. Enligt husagan hade husbonden rätt att aga, eller slå, sin hustru men också barnen och tjänstefolket. Mannens plikt var att upprätthålla ordningen i hushållet och att bruka våld om nödvändigt för att tillrättavisa och bestämma.

Var gränsen för ”rimligt” våld gick är oklart. I de historiska källorna kan vi läsa rättsfall där hustrur eller andra personer har anmält män som varit våldsamma och slagit kvinnor under mycket lång tid eller till allvarliga skador. Från 1734 års lag som fortfarande var gällande under 1800-talet angavs följande gräns för våldet: “Hvilken man af hat, eller i dryckenskap, eller för annor qvinnos skul, slår hustru sina blå eller blodig, lahm eller lytt; vare thet alt i tveböte.” En man fick således inte slå sin hustru blodig eller så till den grad att hon kunde få allvarliga men för livet. I dessa fall kunde han av rätten bli dömd att betala tveböte, dvs dubbla böter. Det var inte bara rättsliga institutioner som kunde tillrättavisa eller bestraffa hustrumisshandlare. Även prästerskapet kunde anmärka på ogudaktigt

beteende och tillrättavisa husfadern för att han inte kontrollerade sitt hushåll.

Kvinnor var under denna period många gånger utsatta och skyddslösa. Samhället, släktens och männens makt över kvinnor var omfattande. Dels genom husbondeväldet, och dels genom kvinnans omyndighet vilket gjorde henne beroende av män.

Skydd för utsatta kvinnor

Det samhälleliga skyddet för kvinnor som blev utsatta för våld var svagt under 1800-talet. Släkt, grannar och vänner tycks ha varit i stort sett den enda möjligheten till skydd för kvinnor, samtidigt var skilsmässor mycket sällsynta och medgavs sällan. Vilket stöd och skydd som fanns och hur utbrett det var i omgivningen för kvinnor som behövde fly eller skyddas är dock svårt att nå kunskap om. Främst kan vi få kännedom om det via rättsfall där vittnen framträtt och berättat om våldet och hur de försökt skydda den utsatta kvinnan.

Det var också svårt eller omöjligt för kvinnor att fly till annan ort då möjligheterna till egen försörjning för sig och barn var begränsade. Kvinnor saknade oftast egna ekonomiska resurser. Samtidigt var samhällets stöd och resurser till de utsatta kvinnorna mycket svagt. Polis, präster eller läkare kunde komma i kontakt med kvinnorna och den typen av stöd och skydd tycks ha ökat i betydelsen under senare delen av 1800- och 1900-talet. Under den tiden professionaliserades dessa yrken och det växte fram en samhällelig uppfattning om att våldet skulle hanteras av professionella snarare än av familj och den närmaste omgivningen.

Rättens hantering av våldet

Husbonderätten försvann i mitten av 1800-talet och 1864 kriminaliserades fysiskt våld inom äktenskapet. Det innebar emellertid inte att våldet inom äktenskapen försvann. Forskning har visat att rättsfallen om misshandel och våld mot kvinnor fortsatte att vara få under 1800-talet. Det var fortfarande ovanligt att anmäla

våldsbrott inom familjen, detta av flera anledningar, såsom skam, skuld och inställningar till våldets acceptans.

Då fallen kom upp i rätten kan man se att det ofta dömdes till männens fördel. Straffen blev låga eller männen frikändes. Ofta skuldbelades kvinnan och det hävdades att hennes ogudaktiga eller okvinnliga beteende kunde ha varit anledningen till våldet.

Detta är ett mönster som består än i dag. Det förekommer fortfarande föreställningar om att kvinnors provokationer kan framkalla våld och att våldet förringas eller förminskas på grund av kvinnors egna uppträdanden. Vi ser det också i form av att våldtäkt fortfarande i vår tid kan förklaras bero på kvinnors klädsel eller deras sexuella uppförande.

Äktenskapligt våld blir debatterat och ifrågasatt

Från tiden med husbondeväldet fanns en inställning till våldet som en privat angelägenhet som borde och helst skulle lösas inom äktenskapet. När våldet inom äktenskapet kriminaliserades under 1860-talet förändrades maktpositionerna något. Mannen hade inte längre rätt att använda våld mot sin hustru. Lagen gav uttryck för en ny norm och syn på mäns våld mot kvinnor men det säger egentligen inte så mycket om hur det förhöll sig med våldet för kvinnor i vardagen.

Under senare delen av 1800-talet blev mäns våld mot kvinnor inom äktenskapet en uppmärksammas politisk fråga. I riksdagen debatterades mäns våld mot kvinnor vid flera tillfällen liksom rätten till skilsmässa vid hustrumisshandel. Kvinnor hade vid den här tiden och fram till det tidiga 1900-talet, inte rätt till skilsmässa förutom under mycket särskilda omständigheter och genom kungligt beslut.

Rörelser för kvinnors rättigheter under 1900-talet

Under 1800-talet och framåt genomgick samhället flera betydande förändringar. Samhället omvandlades från jordbruks- och landsbygdsbaserat till ett industriellt stadsbaserat samhälle. Borgerligheten växte sig starkare och nya ideal för män och kvinnor uppstod. Synen på äktenskapet förändrades också och det ideala

äktenskapet skulle nu vara präglad av kärlek, ömsesidighet och jämlikhet. Rätten till skilsmässa, ekonomisk frihet och medborgerliga rättigheter var dock stark begränsade in på 1900-talet och samhället legitimerade kvinnors underordning av mannen.

Under denna tid började det bildas rörelser för kvinnors rättigheter och jämlikhet. Dessa rörelser bidrog till att belysa mäns våld mot kvinnor som ett allvarligt problem och som en konsekvens av könsmaktordningen. När kvinnors rättigheter uppmärksammades alltmer och kvinnor slutligen fick medborgerliga rättigheter under 1900-talets första decennier, förändrades också synen på mäns våld mot kvinnor och kvinnors rätt att slippa bli utsatta.

Trots detta, gick förändringen i lagstiftningen för att skydda kvinnor mot våld långsamt. Det skulle dröja ända till den senare delen av 1900-talet innan flera förbättringar och reformer kom till stånd.

Synliggörandet av våldet från 1970-talet

Kvinnorörelsen och kvinnojourerna på 1970-talet spelade en betydande roll för uppmärksammandet och det politiska uppvaknandet för samhällets hantering av våldsutsatta kvinnor. Tillsammans med engagerade politiker lyckades kvinnorörelsen arbeta för och driva igenom lagförändringar som innebar att våld i nära relation, så kallad kvinnomisshandel, hamnade under allmänt åtal. Det innebar att vem som helst, som vittnen, grannar, yrkesverksamma, kunde anmäla våldet. Tidigare var det endast den utsatta kvinnan själv som behövde anmäla misshandel.

Kvinnjourerna etablerade allt fler så kallade kvinnohus där utsatta kvinnor kunde få skydd och råd. Kvinnohus hade etablerats i Sverige redan i det tidiga 1900-talet där i första hand församlingar drev verksamhet för flickor och kvinnor i utsatta livssituationer.

Kamp för kvinnors rättigheter och ett rättsväsende som i högre grad står på kvinnors sida präglar tiden från 1980-talet och framåt. Det politiska talet kom alltmer att genomsyras av en föreställning om att mäns våld mot kvinnor är en fråga om makt och struktur snarare än enskilda våldshandlingar eller ”familjebråk”.

Kvinnofridsreformen från 1998 då brottet grov kvinnofridskränkning infördes i brottsbalken, är en annan viktig milstolpe i det sena 1900-talet. Den man som begick upprepade våldsgärningar mot en kvinna i nära relation skulle nu kunna dömas till grov kvinnofridskränkning. I samband med denna reform vidgades definitionen av det våld som män utövar mot kvinnor från endast det fysiska till att omfatta även psykiskt och sexuellt våld.

Samhällets utökade ansvar

Hur ska vi förstå förändringen i synen på våldet och skyddet för utsatta kvinnor? Forskare menar att förändringen från 1800-talet till idag måste förstås i relation till sekulariseringen av samhället, det vill säga att den religiösa världsbilden förlorade sin starka position och styre över samhälle och människor. Den strikta moraluppfattningen och husbondeväldets starka makt över människorna som gjorde att våldet accepterades och skulle hållas dolt inom familjen, luckrades upp under 1900-talet.

Ett successivt synliggörande av våld i nära relation, dess förekomst och strukturella orsaker, har således ägt rum från det sena 1900-talet till i dag. Lagstiftningen skärptes, forskning om våld ökade och kvinnorörelsen uppmärksammade de utsatta kvinnornas position och behov av stöd från samhället. Samhället har genom institutioner, lagar och organisationer mer och mer tagit ansvar för skydd och proaktiva åtgärder för kvinnor och barn som är utsatta.

Vilken innebörd har våldsförståelse för yrkesverksamma

Ett historiskt perspektiv på hur mäns våld mot kvinnor har hanterats och betraktats genom historien är viktigt av flera anledningar. I ett längre perspektiv ser vi att vad som betraktas som våld, hur det definieras och hanteras, är föränderligt. Det kan ge oss en förståelse för våldets komplexitet. Förändringar i synen på mäns våld mot kvinnor kan hjälpa till att förstå våldet som strukturellt och att det är knutet till könsnormer och synen på manligt och kvinnligt. Det kan även tydliggöra att vi alla – forskare som praktiker – ingår i en kontext där normer och förståelse präglar vår tids hantering av våld i nära relation.

Att dra lärdomar från historien kan förhoppningsvis hjälpa oss att utveckla mer effektiva strategier för att förebygga och hantera våld i dagens samhälle. Genom att lära oss om historiska svagheter i rättsväsendet och hur de har förändrats över tid kan vi också bättre förstå hur dagens rättsliga hantering av mäns våld mot kvinnor vuxit fram och ser ut som det gör. Med perspektiv på våldet och hur det har förändrats kan vi arbeta för förändring, och bryta ner fördomar om våld och våldsutsatta.

Vidare läsning

Eriksson, Marie. (2010). *Makar emellan. Äktenskaplig oenighet och våld på kyrkliga och politiska arenor, 1810-1880*. Växjö: Linnaeus University Press.

Österberg, Eva, & Lindstedt Cronberg, Marie. (2010). *Kvinnor och våld: en mångtydig kulturhistoria*. Lund: Nordic Academic Press.

Anna-Karin Larsson

Jag är historiker och lektor i socialt arbete vid Örebro universitet. I min forskning är jag intresserad av flickors liv och villkor i ett historiskt och nutida perspektiv. Jag undersöker föreställningar om flickor, deras hälsa och välmående.

Linda Arnell

Jag är lektor i socialt arbete vid Umeå universitet. Min forskning är inriktad på barns och ungas levnadsförhållanden, med ett särskilt fokus på våld, våldsutsatthet och genus. Jag forskar bland annat om barn på skyddat boende och tjejer som använder våld.

Maria Moberg Stephenson

Jag är lektor i socialt arbete vid Karlstads universitet. Mina forskningsintressen rör ungas liv och tillhörighet, med särskilt fokus på genus, etnicitet och föreställningar om barn och unga. Jag forskar just nu om tjejers livsvillkor från både deras egna och olika samhällsaktörers perspektiv.

Våldsamma flickor – hur framställs flickors våld i medier?

- Jag minns inte så mycket, jag minns bara att jag slog sönder henne för jag var arg på henne. Jag drog henne i håret och sparkade henne i ansiktet flera gånger, berättar en av de nu dömda flickorna, som vid tillfället var 15 år gammal, i förhör.

Citatet kommer från en artikel i en svensk dagstidning 2021, det är ett exempel på hur det fysiska våld som flickor använder kan ta sig uttryck och beskrivas i nyhetsmedier. Våldsamma flickor är vanligt-vis sällsynta i både den svenska samhällsdebatten och i svenska medier. Deras röster görs sällan hörda. Då de förekommer och beskrivs i medier framstår ofta flickorna och våldet som avvikande och ovanligt. Genom att undersöka skildringar av flickors våld i dagspress vill vi visa på hur flickors våld och våldsamma flickor framställs. Vi

diskuterar också vad skildringarna kan tänkas få för konsekvenser för hur vi förstår och hanterar flickor som använder våld.

Vad är våld?

Vad våld är och hur vi förstår det kan skilja sig åt mellan olika historiska tidpunkter och mellan olika sociala och kulturella sammanhang. Handlingar som förstås som legitima i ett visst sammanhang kan i ett annat ses som oacceptabla eller vara olagliga. Det är också vanligt att tala om olika former av våld, exempelvis psykiskt, fysiskt eller sexuellt våld. I den här texten talar vi om det fysiska våldet som riktar sig mot andra personer. Det kan till exempel röra sig om knuffar, slag och sparkar. Detta våld förknippas i dagens samhälle ofta med pojkar, män och maskulinitet. Att våld vanligtvis förknippas med pojkar gör att flickors användning av fysiskt våld kan vara svårt att förstå, förklara och hantera då det ses bryta mot normer. För att ge en ökad förståelse för flickors våld har vi valt att titta närmre på hur det beskrivs och framställs i svensk dagspress.

Varför är mediebilder av betydelse?

Medier är ett av de viktigaste områdena där idéer om kön och normer för femininitet och maskulinitet formas och förs vidare. Medier rapporterar inte enbart fakta och kunskap om samhället, de är även delaktiga i att formulera sociala problem och bidrar till vilka värderingar och normer som blir rådande. Att studera och analysera mediernas skildringar av våld är därför av stor betydelse. Bristande slutsatser om vad våld är, vilka som använder våld och om det ökar eller ej, kan leda till stigmatisering och felaktiga uppfattningar om flickor som använder våld. Detta kan i förlängningen påverka flickors liv.

Forskning om flickors våld i medier

Mediebilden av flickors våld i början av 2000-talet var kluven. Å ena sidan beskrevs att våld bland flickor ökade. Å andra sidan hävdades att det inte var frågan om någon ökning utan snarare att våldsamma flickor blivit mer synliga. Förutom att det fanns olika uppfattningar

om hur utbrett problemet var fanns en osäkerhet i hur våldet skulle förstås och förklaras.

Forskning om hur flickors våld har skildrats i medier har länge saknats i ett svenskt sammanhang. Den forskning som rör mediebilder av våld i Sverige har antingen handlat om pojkar utan att diskutera flickors våld, eller rört sig om vuxna män och kvinnor. Amerikansk forskning har dock visat att när flickors våld skildrats i medier har en rad stereotypa bilder av flickorna förekommit. De har exempelvis beskrivits som ondskefulla brottslingar, som omoraliska flickor eller som sympatiska flickor som egentligen inte varit våldsamma till karaktären.

Beskrivningarna av våldsamma flickor har emellertid varierat och förändrats de senaste årtiondena. I USA fanns under 1990-talet en oro för flickors delaktighet i gäng samtidigt som en ny form av våld började uppmärksammas i början av 2000-talet. Detta ledde till att medier porträtterade flickors våld dels i termer av relationell aggressivitet, dels som fysiskt våld. Relationell aggressivitet brukade beskrivas i termer av att frysa ut, prata illa och gå bakom ryggen. De flickor som använde denna form av våld porträtterades som elaka och ondskefulla flickor. De flickor som använde fysiskt våld porträtterades istället som hårda och tuffa kriminella tjejer som agerar på pojkarnas arena.

Hur framställs flickors våld i svenska nyhetsmedier?

Vi har undersökt svenska dagstidningars rapportering om flickor som använder våld eller begår våldsbrott under ett år, 2021.

De våldsamma flickorna

De våldsamma flickorna beskrivs på olika sätt i nyhetsmedier. I de artiklar och notiser vi har läst kan de förstås utifrån fyra olika kategorier. Först har vi tonårsflickorna som begår våldshandlingar två och två, eller i grupp med andra flickor mot en eller flera flickor. Här beskrivs oftast hur flickorna har någon form av relation eller är bekanta med varandra genom skola eller umgänge. Flickorna i den

här kategorin framställs ibland som elaka eller hämndlystna utifrån någon tidigare oförrätt.

I en tidning återger en reporter ett rättsfall där fyra tonårstjejer har gett sig på en 12 årig flicka som hämnd. De drar med henne till en toalett och misshandlar henne med slag och sparkar. Förövarna filmar det hela och lägger ut på sociala medier. ”På filmen kan man höra hur tjejerna skriker och skrattar högt medan misshandeln pågår” kan man läsa i artikeln (Arbetarbladet, 10 februari). Den här typen av våld, där flickor i par eller grupp använder våld mot andra flickor förekommer i flera fall. En tidning i södra Sverige skriver om två flickor i 15-årsåldern som misshandlade en annan flicka på skolan. Enligt den utsatta flickan ska de ”ha varit på henne fysiskt och psykiskt sedan starten av högstadiet.” (Norra Skåne, 1 september)

En andra kategori är flickor i utkanten av ett blandat ungdomsgäng bestående av både flickor och pojkar. Ibland beskrivs att flickorna i dessa gäng är mer passiva, kanske agerar på pojkarnas villkor, men det finns också fall där flickorna är tongivande och drivande.

... fyra åtalade, två tjejer och två killar mellan 14 och 18 år gamla, döms för människorov, grov misshandel och övergrepp i rättsak. [...] den äldsta tjejen slog och sparkade aktivt tillsammans med flera killar, visar filmer. Där syns även hur hon skrattar när offret tvingas pussa en av killarnas sko. Hon syns också spexa framför kameran. (Smålands-tidningen, 1 december)

Den ensamma flickan som på något sätt gör motstånd mot vuxenvärlden, tillhör en tredje kategori. I ett par fall återfinns här flickor som gör våldsamt motstånd, som sparkar på ordningsmakten när de blir omhändertagna. I ett fall kan vi läsa om en tonårig flicka som vid ett polisingripande, börjar ”vifta med armarna, sparka åt alla håll hon kan för att slita sig loss. Några av sparkarna träffar poliserna när de genomför ingripandet.” I ett annat rättsfall figurerar en tonårsflicka som har åtalats för misshandel mot personal och andra flickor på ett HVB-hem. Flickan ska ha riktat sin vrede mot en anställd och sparkat och spottat på honom (Norrtelje Tidning, 16 februari).

Slutligen, den fjärde kategorin, är flickorna i kriminella gäng inom organiserad brottslighet. I pressen beskrivs till exempel en 18-årig tjej som misstänks för inblandning i ett gängmord i Mellansverige, och en tonårsflicka som är misstänkt för ett sprängdåd som kan ha att göra med en pågående konflikt mellan kriminella gäng. ”Att en tonårsflicka misstänks för att ha utfört den här typen av grovt våld är något som Malmöpolisens inte sett tidigare,” skriver reportern (Dagens Nyheter, 7 juli).

Våldets former

Av beskrivningarna i dagstidningarna att döma använder de våldsamma flickorna flera olika former av våld. Dessa går att dela in i fyra olika kategorier: det grova våldet som består av slag, sparkar och att dunka huvudet i väggen; det ”tjejiga” våldet som innebär att dra i håret eller slita i kläder; förnedringsvåldet som beskrivs i termer av att tvinga någon att pussa skor, trycka ner i toaletten, filma och sprida våldsbilder på sociala medier; samt slutligen manipulativt eller passivt våld som innebär att delta genom att lura någon att komma till en plats för att där bli utsatt och misshandlad.

Både det grova våldet och det vi kallar ”tjejigt” våld kan beskrivas som fysiskt våld. Detta våld tar sig former som sparkar, slag, spott, dra i håret, men det är sällan tillhyggen som skjutvapen, kniv eller saker att slå med används. I en artikel skildras en grov misshandel på följande vis:

... började med att kasta en asfaltsten på målsägande, som sedan hindrades att gå från platsen. Hon utsattes efter det för ett flertal slag och sparkar, även när hon låg på marken och fick en kraftig spark mot revbenen så att hon tappade andan (Värnamo Nyheter, 7 oktober)

Det vi kallar ”tjejigt” våld förekommer också i flera artiklar. En tonårsflicka på ett HVB-hem tjafsar med andra flickor och personal vilket slutar i slag i ansiktet, slit i håret, riv och spott i ansiktet. Ett gäng äldre flickor utsätter en yngre flicka för slit i håret, de håller energidryck över henne och gnider in tvål i ansiktet. Skillnaden mellan dessa två former av våld kan dels relateras till dess allvarsgrad,

dvs de fysiska skador som våldet vållar, dels till normer som rör flickor och femininitet.

I nyhetsmediernas skildringar av flickors våld förekommer ofta inslag av förnedring och maktanspråk. Flickor som filmar våldet och laddar upp på sociala medier kan vi läsa om i flera fall. I en film som laddats upp på TikTok efter en misshandel av ett tjejgäng på en ung kvinna hörs: "Vi ska mangla bruden, "[...] "Filma henne, filma henne snabbt" och "Snälla snälla, vi kommer bli TikTok-kändisar" (Blekinge läns tidning, 2 oktober). Ett annat våldsamt övergrepp med inslag av grovt våld och förnedring, där fyra flickor gav sig på en annan flicka, filmades också och lades ut på sociala medier. Den utsatta flickan beskriver våldet: "De började att dra och spotta i mitt hår. De hotade mig med att de hade kniv och sparkade mig i magen." Men det beskrivs också hur hon förnedrades hon av sina förövare: "Tjejerna filmade allt och lade ut det på sociala medier. De ville skämma ut mig" (Kristianstadsbladet, 10 september).

Det manipulativa våldet som förekommer i skildringarna beskrivs ibland ske med flickor i grupp. Oftare beskrivs dock manipulationen i sammanhanget i form av en flicka som hjälper pojkar att lura en ovetande pojke eller man till en plats där denne blir misshandlad. I Göteborgs Posten skildras hur en ung kvinna lockar hem en man till sin bostad som där möts av killar som misshandlar honom med kniv och basebollträ. Den unga kvinnan beskrivs av offret som lika aktiv som killarna.

Förklaringar till våldet

Hur ska vi förstå våldshandlingarna som skildras och de beskrivningar av flickor som finns i dagspressen? Vi tittar närmare på förklaringarna till våldet för att också se i vilket sammanhang och på vilket sätt flickors våld beskrivs. Förklaringarna i pressen kan förstås på olika nivåer: individuella motiv hos flickorna, och sociala eller samhällsliga orsaker till flickors våld.

Om vi tittar på förklaringarna som handlar om relationella aspekter beskrivs de våldsanvändande flickorna känna sina offer sedan tidigare. Här förklaras ofta våldet som något som sker för att ge igen, för att

hämnas eller för att straffa någon för en upplevd oförrätt eller på grund av svartsjuka. Anledningen till en misshandel av en ung kvinna beskrivs på följande vis: ”de inblandade har vittnat om att den misshandlade kvinnan på olika sätt ska ha talat illa om dem, något hon själv tillbakavisat” (Blekinge Läns Tidning, 2 december). Att tala illa om någon återkommer som motiv eller att förövarna helt enkelt inte tycker om offret, är upprörda på eller har stört sig på personen.

Att sätta sig i respekt är en annan återkommande förklaring till våldet. Flickorna beskriver själva eller beskrivs av andra som att de vill ha respekt. En flicka som själv använt våld berättar: ”Det handlar om respekt, säger hon. Att stå upp för sig själv” (Göteborgs Posten, 24 maj). Att sätta sig i respekt i andras ögon är att visa att man är orädd och gör vad man vill med offret. I ett fall beskrivs förövarna som gangsters. ”De försökte vara gangstertjejer mot henne. Att de kunde göra vad de ville med henne (Kristianstadsbladet, 10 september).

I några lite längre artiklar om flickors våld finns förklaringar till varför flickor begår våldshandlingar mot andra. Här hänvisas till en ökande och oroväckande trend som innebär att flickor begår våldsbrott i allt högre utsträckning. Det kopplas i artiklarna till förändrade könsroller och maktstrukturer mellan kvinnor och män. Allt fler unga tjejer misstänks för rån i Stockholmsregionen skriver tidningen Mitt i Hässelby, och i samband med dessa förekommer mycket hot, våld och förnedring. Flera tidningar skriver om en ökning av våldet bland flickor. ”Unga kvinnor allt mer i fokus vid grova brott,” skriver Dagens Nyheter (13 juli). Här beskrivs hur polisen blir alltmer uppmärksam på att flickor ingår i de kriminella gängerna och begår liknande våldshandlingar som pojkarna.

En flicka berättar om att normerna för flickor och pojkar skiljer sig åt. På hennes skola formades en stark machoroll för pojkar och för flickor fanns attityden att de måste stå upp för sig själva för att inte bli trampade på. Flickornas roll blev att ”gå med klorna ute och vara beredd” och ”jag måste stå på mig.”(Göteborgs Posten, 24 maj)

Mediala bilder av våld och dess inverkan på flickors liv

Mediala skildringar har, som ovan nämnts, inflytande på sociala normer och hur sociala problem formuleras, förstås och hanteras. Bilder av och diskussioner om flickor, våld och brottslighet reflekterar rådande attityder och femininitetsnormer och de påverkar den allmänna opinionen. Föreställningar om våldsamma flickor kan i förlängningen påverka flickors levnadsförhållanden liksom utformandet av sociala insatser, sociala verksamheter och rättstillämpning. Kunskap om mediala skildringar av flickors våld kan skapa förutsättningar för ett kritiskt förhållningsätt i arbetet med unga och i utformandet av sociala verksamheter och insatser.

Genom att öka kunskapen om nyhetsmediala bilder kan även mediebevakningen förbättras och bidra till en mer rättvis och icke-stereotyp bild av flickor och våld. Detta är viktigt eftersom negativa bilder av flickor kan fungera stigmatiserande och påverka bemötande mot dem, deras välbefinnande och känsla av inkludering i samhället. Ett exempel på hur mediebevakningen skulle kunna förbättras är att ge den sociala och samhälleliga kontexten kring flickors våld och flickors egna berättelser kring varför de utför våldshandlingar mer plats. Skildringar och förklaringar till flickors våld ges oftast utifrån rättsfall, vad som sagts under rättegångar och utifrån offrens berättelser. De våldsamma flickornas röst ges däremot mycket liten plats i dagspressen och det är endast ett fåtal artiklar som mer djupgående beskriver våldet utifrån flickornas egna berättelser. För att förstå flickors våld behöver också dessa flickors röster bli hörda.

Vidare läsning

Arnell, L. (2019). Tjejer våld. Våldet tjejer. En diskursanalytisk studie om våld, kön och feminitet. Avh, Umeå universitet.

Estrada et al. (red.) (2022). Den svenska ungdomsbrottsligheten. Lund: Studentlitteratur.

Nilsson, G. & Lövkrona, I. (2015/2020). Våldets kön: Kulturella föreställningar, funktioner och konsekvenser. Lund: Studentlitteratur.

Petter Danckwardt

Jag är doktorand i rättsvetenskap med inriktning mot internationell rätt. Mitt pågående forskningsprojekt rör erkännande av stater och regeringar inom folkrätten. Jag har sedan tidigare en juristexamen från Stockholms universitet och en filosofie magisterexamen inom politisk filosofi från Södertörns högskola.

Behovet av statens våld

Det är vanligt att våld antas vara en destruktiv kraft i mellanmänskliga förhållanden. Våld uppfattas som något djupt negativt för både individ och samhälle. Ofta ställs frågan vad som kan och borde göras för att motverka våldet.

Som exempel på hur våld förstås som något negativt kan nämnas Svenska Akademiens ordlista, som beskriver våld som en ”fysisk påtryckning ofta med misshandel”. Ordet misshandel används i sin tur ofta i juridiska sammanhang, som ett rättsligt begrepp för kriminaliserade handlingar som tillfogar personlig skada. Liknande definitioner förekommer i svensk ordbok där våld förstås som en ”otillbörlig användning av fysisk styrka som påtrycknings- eller bestraffningsmedel”. Oavsett om våld betraktas såsom fysiskt, psykologiskt, symboliskt eller strukturellt (till exempel ekonomisk orättvisa) så kan det svårligen beskrivas som något annat än ett djupt negativt fenomen. När exempelvis FN:s generalförsamling antog de globala målen för hållbar utveckling skrevs det uttryckligen att ett av de övergripande målen är att uppnå en ”värld fri från våld”.

Det finns dock andra, mer outtalade idéer, om våldet som snarare betonar dess produktiva sidor. Dessa idéer tar inte bara fasta på våldets destruktivitet som jag hittills berört, utan även dess produktivitet, där vissa former av våld betraktas som ett sätt att undkomma annat, mer problematiskt våld. Dessa idéer hjälper till att legitimera politisk maktutövning – och i förlängningen, behovet av statens våld.

Att våld kan legitimera politisk maktutövning – statens maktutövning – framkommer i Svenska Akademiens ordbok. Där görs en historisk koppling till ordet ”vald”, vilket i sin tur kan spåras till tyskans ”Walt” som pekar mot herravälde, lag och ordning. Ordet förvaltning fångar denna aspekt. Det tyska ordet ”Gewalt” kan översättas till både makt och våld.

Vid sidan om idén om våldets destruktivitet finns alltså en annan idé, nämligen att våldet är nära kopplat till makt och myndighetsutövning. Det finns flera olika sätt att tänka på våld som något produktivt. Som jag kommer att diskutera nedan så krävs lagar, föreskrifter och rättsväsende av dömande och förvaltande myndigheter för att med våld och tvång motverka annat, mer oordnat och problematiskt våld som annars riskerar att drabba människors liv, hälsa och egendom. Här blir våldet ett produktivt fenomen, en skapande kraft – ett redskap för att förstå världen och som ett sätt att uppnå förändring. Mot denna bakgrund är syftet med texten att belysa hur våld kan förstås som produktivt, vad det kan ge upphov till och hur det kan legitimera politisk maktutövning.

Våld som tankefigur

Ett välkänt exempel på våld som något produktivt är den engelska 1600-talsfilosofen och juristen Thomas Hobbes’ texter om naturtillståndet och statens uppkomst. Jag kommer att återkomma till Hobbes senare i texten, men det kan nämnas redan här att hans mest kända text, Leviathan från 1651, fortfarande är aktuell. Hobbes’ tankefigur präglar än idag sättet att se på staten och hur våld inte bara kan ha en destruktiv sida, utan även en produktiv sådan. Motsägelsen mellan våldets destruktiva och produktiva sida finns inbyggd i själva idén om staten, detta eftersom den samtidigt ger staten legitimitet. Statens våld är intimt kopplat till det våld som anses hota dess medborgare – där statens roll är att skydda medborgarna från det destruktiva våldet. Detta har blivit tydligt i svensk politik, där politiker pekat ut behovet av större repression för att motverka och komma till rätta med olika hot mot statens säkerhet och identitet.

Mot slutet av texten kommer jag att redogöra för hur grundandet av FN, framväxten av idéer om mänskliga rättigheter, rättsstaten samt

den internationella straffrätten, till stor del har handlat om att på olika sätt inskränka statens våldsutövning. 1900-talets historia har visat att idéer om produktivt våld kan få ödesdigra konsekvenser när folkgrupper, minoriteter och politiska motståndare börjar utmålas som våldsamma eller potentiella hot mot statens säkerhet. Framväxten av fler internationella lagar, internationella organisationer och internationella domstolar handlade därför i stora drag om att begränsa nationalstatens maktutövning.

En effekt av FN:s framväxt har varit att statens rätt att bestämma över ”sina” invånare därmed har begränsats och att statens övergripande beslutsförmåga i viss mening har kringskurits. Tendensen har varit en gradvis överföring av makt från den nationella till den internationella sfären, från politiker till experter, och från experter till oklara och ibland oöverblickbara maktstrukturer. Detta är dock inte en oproblematiserad utveckling. Mot bakgrund av bland annat finanskrisen 2007–2008 ser vi en ökad ojämlikhet globalt. Dessutom finns en global osäkerhet i form av hot som terrorism, klimatförändringar och pandemier vilket väckt en nostalgi för den starka statens återkomst. Det har bland annat kommit till uttryck i ett ökat behov av våld från statens sida.

Idén om våldet som en produktiv kraft

Kopplingen mellan makt och våld återspeglar en stark och ofta outtalad tankefigur inom den politiska filosofin. I förlängningen handlar det om att säkerställa att staten är förmögen att förhindra det allra värsta tänkbara våldet: inbördeskriget, och i förlängningen upplösningen av staten själv.

Denna motkraft från staten i form av lagar, regler och förvaltning är också våldsamt. Det brukar beskrivas som ett våldsmonopol, där staten anses ha ensamrätt att använda våld för att upprätthålla ordning och säkerhet inom dess gränser. Vad som står på spel är frågan om statens själva existens. Om staten inte förmår att upprätthålla effektiv kontroll riskerar den att upplösas. Kopplingen mellan statens makt och våld går alltså djupt, det är i sin tur en idé som bygger på och legitimeras av en föreställning om ett ursprungligt och våldsamt så kallat naturtillstånd.

Hobbes, naturtillståndet och framväxten av den suveräna staten

Naturtillståndet var en utgångspunkt för Hobbes tänkande om samhällets grunder. Naturtillståndet, som Hobbes beskriver det, är ett hypotetiskt tillstånd där människor lever i fullständig frihet utan några sociala eller politiska band. I detta tillstånd finns ingen politik, ingen stat. Det råder kaos och våld, ett slags ursprungligt inbördeskrig. Hobbes beskriver det i boken *Leviathan* från 1651 som ett "allas krig mot alla". I naturtillståndet finns endast en giltig lag: att överleva. För att överleva måste varje individ sträva efter att tillfredsställa sina egna behov och intressen. I detta tillstånd är människorna i konstant konflikt med varandra. Livet är, som Hobbes skriver, "kort, hårt, brutalt och ohyggligt". Detta tillstånd beror dock inte på någon inneboende ondskas hos människan, utan snarare på det faktum att alla vill det som är bäst för dem själva.

Problemet är att det saknas en gemensam instans som slutgiltigt kan bestämma vad detta "det bästa" är. Det enda sättet att undvika naturtillståndets våldsamma kaos är genom att skapa en gemensam makt som kan upprätthålla ordning. Människorna i naturtillståndet behöver därför ingå en pakt genom vilken de överläter allas makt till en gemensam aktör. Denna gemensamma makt, som Hobbes kallar "*Leviathan*", är det vi idag kallar staten. Naturtillståndet är alltså ett hypotetiskt tillstånd. Det är det tillstånd som krävs för att kunna filosofera kring statens nödvändighet. Enligt Hobbes är det så man kan förklara att varje individ i samhället ger upp sin frihet och rättigheter till staten i utbyte mot skydd och säkerhet.

Våldet får för Hobbes en dubbel funktion. Våldet utgör en ursprunglig kraft i naturtillståndet som ger upphov till en situation som gör framväxten av staten nödvändig. Våldet är också den kraft som staten måste besitta för att skydda människan från naturtillståndet och det däri radikala hotet mot liv, hälsa och egendom. Detta resonemang har haft ett enormt inflytande på den moderna politiska teorin, och påverkat vår förståelse av hur samhället fungerar och vad som krävs för att skapa en ordnad och trygg värld. Vad idén om naturtillståndet också gör är att den ger uttryck för en produktiv syn på våldet, som idag ofta går under namnet våldsmonopol.

Idén om produktivt våld skapar vad som kan kallas för en ”dubbelbindning” mellan makt och våld. Som tidigare nämnts så kan våldsamma åtgärder legitimeras om de kommer från ”rätt” maktutövare, och där maktutövaren kan legitimeras om den på ett effektivt sätt lyckas stoppa annat, mer problematiskt ordnat våld. Inom ett givet geografiskt område får det inte finnas någon annan som har sista ordet. Det behöver finnas någon som ytterst sett kan representera alla människor som befinner sig inom ett givet geografiskt område. Enbart på detta sätt kan människan åtnjuta fred, men på bekostnad av att all makt och allt våld läggs i händerna hos denna gemenskap med behörighet att bestämma vad som är rätt och bäst för alla.

Problemet om man läser Hobbes text idag är att den stat han förordar är absolutistisk: de som påstår sig tala i statens namn står enligt Hobbes över allt och alla, och kan efter behov skapa i princip vilka lagar och regler som helst, så länge det gynnar statens fortlevnad. För Hobbes var staten det sätt på vilket människan borde organisera sig politiskt sett. Med tanke på att världen idag består av cirka 200 suveräna stater, från önationen Nauru, med en yta på 21 kvadratmeter, till stater som USA, Kina och Ryssland, är det en grundtanke som fortfarande har bäring.

Att staten har sista ordet inom det geografiska område som den kontrollerar brukar kallas för statens suveränitet. Det finns i normalfallet ingen högre instans bortom staten som kan tvinga staten att göra något. Eftersom staten har sista ordet över ”sitt” territorium så måste andra stater förhålla sig till och respektera denna suveränitet. Åtminstone formellt sett. I praktiken lägger sig stater ofta i varandras inre angelägenheter, ibland även med militära medel. Särskilt kan stater med kolonial historia eller med imperialistiska ambitioner vilja påverka andra stater. Med vissa undantag är utgångspunkten fortfarande att staten formellt och i praktiken bestämmer över sig själv i förhållande till alla andra politiska organisationer.

Globaliseringen och den enorma utväxlingen mellan världens stater i form av handelsavtal samt framväxten av internationella organisationer som FN och EU och multinationella storföretag har utmanat denna idé om den suveräna staten. Staten agerar idag på en

internationell arena där det finns regler som varje stat måste förhålla sig till, oavsett om de nationella beslutsfattarna vill det eller ej.

Flera har därför börjat tvivla på statens kapacitet att hantera samtidens och framtidens problem, inklusive våld inom statens gränser. I vissa fall kan FN och EU bestämma vad stater får göra. Trots detta består dock uppfattningen att den suveräna staten utgör den yttersta politiska grundpelaren, vilket alltså var vad Hobbes förespråkade för nästan 400 år sedan.

Rättsstaten och våldsmonopolet

Som nämndes ovan är Hobbes idé om staten en trubbig och otidsenlig definition. Men den lockar till eftertanke. En historiskt viktig utmaning för flera filosofer, jurister och statsvetare har varit att förena Hobbes maktfullkomliga idé om staten med idén om en demokratisk eller folksuverän rättsstat. Det vill säga tanken att staten är bunden av folkets vilja och av en rättsordning som i någon mening bestämmer gränserna för vad staten kan och får göra. Viktigt i detta sammanhang är idén om grundläggande mänskliga rättigheter.

Flera filosofer och politiska tänkare efter Hobbes har på ett eller annat sätt kritiserat eller försökt modifiera Hobbes' syn på staten. Rättsstaten skapar lagar och regler, men på ett lagbundet sätt. Statens makt- och våldsutövning är bara legitim om staten och de som utövar dess makt samtidigt är bunden av förutsebara lagar och regler som garanterar ett antal grundläggande rättigheter.

Här uppstår den utmaning som hemsökt idén om den moderna staten alltsedan Hobbes dagar: vad händer när de som säger sig agera i statens namn vill utöka statens våldsmonopol för att bemöta allvarliga hot mot statens fortlevnad? Vem har rätt att definiera vilka dessa hot är, och vem har behörighet att agera i statens namn och bestämma vad som ska göras?

Alltså: om staten ytterst har sista ordet, hur ska då någon annan än de med makt att bestämma över staten kunna dra en gräns för statens våldsutövning? Denna fråga aktualiseras när våldsutövningen går för långt, och när den börjar rikta in sig på upplevda hot. Idén om våldets

produktivitet spelar här en viktig roll eftersom den legitimerar utökningen av statens makt: ju mer allvarligt och oordnat våldet påstås vara, desto mer våld behöver staten använda, vilket i sin tur ger staten dess fortsatta legitimitet. När statens maktutövning ökar genom nya lagar och regler så prövas även den gällande rättsstat och de gällande rättsprinciper som förmodas hålla staten i schack. Detta innebär inte att det är omöjligt att kombinera rättsstat med utökade tvångsåtgärder mot allvarlig kriminalitet eller säkerhetsshot, men det implicerar en påtaglig risk för att rättsstaten utvecklas i en riktning som inte uppnår fullgott skydd för den enskilda människan.

Tilltagande repression i Sverige – ett exempel på idéer om produktivt våld

Kanske kan tankefiguren om våldets produktivitet förklara varför vissa kriser beskrivs som att de utmanar statens sammanhållning, vilket i förlängningen aktiverar statens våldsutövning på ett speciellt sätt. Som exempel kan nämnas hotet från terroristorganisationer och annan allvarlig kriminalitet. I förlängningen leder idén om att vissa problem utmanar statens fortlevnad även till att rättsstaten utmanas, men på ett annorlunda sätt: utmaningen kommer i stället från staten själv, som vill utvidga sin våldskapacitet. Hobbes idéer om naturtillståndet och statens yttersta grund gör sig alltså gällande i lägen som dessa: i rädslan för vad som kan ske i frånvaro av en stark stat uppstår behovet av en starkare och mer repressiv stat, och i förlängningen behovet av mer våld.

Behovet av en starkare och mer repressiv stat framställs som nödvändigt i flera av motiven till några av de lagar i Sverige som antagits för att komma till rätta med hotet från terroristorganisationer och ökad kriminalitet. Liknande resonemang framkommer även i uttalanden från politiker och debattörer om vikten av att utvidga definitionen av terrorism till att omfatta fler gärningar. Detta har bemötts av kritik eftersom dessa lagar och uttalanden utmanar rådande syn på vad som är acceptabelt inom ramen för rådande rättsstatliga principer. Ytterligare ett exempel är migranter och flyktingar från vissa länder som av vissa politiska partier beskrivs som ett hot mot samhällskroppen.

Även om tendensen har kunnat skönjas sedan tidigare så representerar Tidöavtalet mellan de borgerliga partierna och Sverigedemokraterna från 2022 ett skifte i straffrättspolitiken i en klart repressiv riktning.

Som flera forskare har noterat har det under de senaste åren skett betydande straffskärpningar i nästintill alla brottskategorier. Det är idag ett större fokus på fängslanden, även av barn och unga, hårdare straff och utökade möjligheter att övervaka och utvisa människor. I Tidöavtalet föreslås det åtgärder som syftar till att göra det svårare att vara flyktning, papperslös eller asylsökande i Sverige, med det övergripande målet att minska migrationen. Det sätts inte sällan likhetstecken mellan migration och kriminalitet.

Som flera forskare och människorättsorganisationer har påpekat följer dessa åtgärder en trend som går att se över hela Europa, ofta kallad ”straffpopulism”, Penal Populism. Det vill säga när beslutsfattare fokuserar på straffrättsliga påföljder eftersom det ökar deras popularitet bland väljarna, snarare än att det har någon tydlig brottförebyggande effekt. Forskning och erfarenhet från andra länder ger inte stöd för att hårdare straff minskar brottsligheten. Straffpopulism riskerar dock att leda till ökad repression just eftersom de föreslagna åtgärderna inte leder till minskad kriminalitet. I vissa fall leder det till mer kriminalitet eftersom åtgärderna tar resurser från välfärd. Detta skapar i sin tur ett behov av fler och ännu mer inskränkande straffrättsliga åtgärder, vilket skapar våldsspiraler och mer repression.

Straffpopulism kännetecknas också av att rättigheter baseras på gruppstillhörighet och juridisk status, vilket strider mot grundläggande rättsstatliga principer. Även om de med medborgarskap kan vara utsatta så skapas det en hierarki mellan personer med medborgarskap i toppen och utsatta samt invandrade grupper i botten. Idén om medborgarskap ställs på sin spets, och inte sällan införs fler krav och möjligheter att begränsa det.

Här kan också kort nämnas de omfattande ändringar som gjorts i den svenska anti-terroristlagstiftningen. Ett antal lagpaket har trätt i kraft som möjliggör utökad övervakning och straffskärpning. Den nya

terroristlagstiftningen kriminaliserar fler åtgärder på allt tidigare stadier (från planering till finansiering och generellt ”stöd” till terroristorganisationer) och nyligen röstade riksdagen igenom en ändring i grundlagen som möjliggör kriminalisering av deltagande i ”sammanslutningar som ägnar sig åt eller understödjer terrorism”, vilket tidigare inte ansågs vara möjligt genom den grundlagsstadgade rätten till föreningsfrihet.

Den nya svenska terroristlagstiftningen och de föreslagna lagförslag som ska realisera andemeningen i Tidöavtalet innebär inte att den ökade repression ligger utanför rättsordningen, eller att rättsordningen är satt på undantag. Det rör sig om en omförhandling och utvidgning av rätten och en förändrad syn på rättssäkerhet och människans värde i legalistiska termer: riksdag, regering och rättstillämpande myndigheter överträder inte något rättsligt ramverk för att göra det de vill; de utökar ramverket till att inbegripa den lagstiftning och normgivning de vill instifta. Detta befäster det Hobbes skrev om statens natur, det vill säga att den med hänvisning till naturtillståndet kan utvidga sin våldsutövning inom de gränser som staten själv bestämmer.

Den tilltagande repressionen i världen liknar alltså delvis den process som beskrivs av Hobbes. Mer våld införs för att stävja ett tänkt kaotiskt och våldsamt tillstånd. Våldsutövningen innebär dock ett dilemma: om statens effektivitet ifrågasätts måste statens våld utökas. Detta riskerar i sin tur att ge upphov till en våldspirall där staten och i förlängningen maktbärarna bevarar sin legitimitet med hänvisning till en utökning av statens behov av våld.

Att tämja statens våld

Statens behov av att påtala hur samhällsvåldet ökar och att mer våld därmed är nödvändigt bär inte bara med sig konsekvenser i generell bemärkelse. Det riskerar även att få ödesdigra konsekvenser när vissa folkgrupper, minoriteter och politiska motståndare börjar utmålas som våldsamma hot mot statens inre säkerhet.

I början av texten nämndes hur framväxten av FN och ett starkare fokus på mänskliga rättigheter kunde förstås som ett sätt att tämja

statens våldsutövning. Denna insikt kom efter två världskrig vilka ledde till flera miljoner människors död, en enorm förstörelse av egendom och förintelsen av hela folkgrupper. Under världskrigen riktades staternas våld mot såväl människor inom den egna staten som mot människor inom andra stater.

FN-stadgan och FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna betonar statens suveränitet, förbjuder krig mellan stater och garanterar individen ett antal grundläggande rättigheter. Syftet är alltså att skapa en balans mellan skyddet av statens suveränitet och respekten för individens rättigheter. Den internationella sfär som vuxit fram sedan FN:s grundande har steg för steg etablerat gränser för vad stater får göra mot andra stater och mot individer.

Dessa regler har kritiserats för att vara tandlösa. Ett exempel är USA:s invasion av Irak år 2003, och Rysslands fullskaliga invasion av Ukraina år 2022. Mänskliga rättigheter kränks dagligen. Men våldsförbudet mellan stater och skyddet av den enskilda individen har sedan FN:s grundande fått ett större genomslag. Det institutionella ramverket för att realisera dessa regler har stärkts, till exempel genom grundandet av internationella domstolar.

Flera stater har idag rättighetskataloger, självständiga domstolar och institutionella ramverk som bygger på rättsstatliga principer. I en svensk kontext kommer detta bland annat till uttryck i regeringsformens regler om medborgerliga fri- och rättigheter, normgivningsregler, och regler som säkerställer domstolarnas och förvaltningens oberoende från politiker. Ytterligare rättigheter finns i Europakonventionen, EU:s människorättkatalog och i andra internationella förpliktelser.

Mot bakgrund av detta och den enorma utväxling mellan världens stater som följt i globaliseringen går det sedan mitten av nittonhundratalet att se en maktförskjutning. Som nämndes ovan befinner sig stater i en internationell kontext som de måste förhålla sig till. Politisk och juridisk makt har gradvis förskjutits, från staten till överstatliga eller internationella instanser, från politiker till experter, och från experter till svåröverskådliga beslutsfattande processer. Detta har gjort det svårare för politiker att påverka

utvecklingen, och svårare för människor att förstå hur beslut fattas och hur de kan påverka beslutsfattandet. Det är en utveckling som förtjänar att diskuteras.

Vad som tycks ha uppstått är dock en nostalgi för den starka statens återkomst, en känsla av att återta kontroll. Detta har stärkt populistiska och högerextrema partier i flera delar av världen, vilka alla förespråkat tuffare åtgärder mot minoriteter, utlänningar och kriminella – ofta för att komma till rätta med påstådd instabilitet och uppluckring av den nationella identiteten.

Sammankopplingen mellan statens logik och nationalismens logik riskerar att leda till en speciell form av nationalstat med långtgående våldsutövning. Hobbess idéer om produktivt våld gör sig alltså fortfarande gällande, och bör sättas i centrum i diskussioner om våldets politiska natur – i en tid där demokratin och de mänskliga rättigheterna utmanas och är på tillbakagång runtomkring i världen, och där liberala internationella principer och regler utmanas av krav på ökad säkerhet och nationalistiska tongångar från starka stater.

Sammanfattning

I ljuset av våldets destruktiva sidor finns det också idéer om våldets produktiva sidor. Ett exempel är Hobbess texter om naturtillståndet och den moderna statens framväxt. Hobbess tankefigur går ut på att våldsamma åtgärder kan legitimeras om det kommer från ”rätt” maktutövare, och där maktutövaren kan legitimeras om den på ett effektivt sätt lyckas stoppa annat, mer problematiskt ordnat våld. Här tycks det alltså finnas en inbyggd logik som riskerar att ge upphov till mer våld.

Dagens samhälle tycks på olika sätt befästa denna tankefigur. Sedan Andra världskriget har det gjorts försök att tämja statens makt- och våldsutövning, bland annat genom grundandet av FN. Denna utveckling utmanas av en utbredd nostalgi för den starka statens återkomst, vilket riskerar att ge upphov till destruktiva idéer om våldets produktiva sidor. Detta kan ytterst sett få ödesdiga konsekvenser om vissa folkgrupper, minoriteter och politiska motståndare börjar utmålans som våldsamma hot mot statens säkerhet.

Det är därför viktigt med vaksamhet och ett ständigt ifrågasättande av en utveckling där idéer om våldets produktivitet gentemot enskilda individer och grupper kommer till allt starkare uttryck och börjar få fäste.

Vidare läsning

Thomas Hobbes, *Leviathan* (1965[1651]), Oxford: Oxford University Press, med en inledande essä av filosofen W.G. Pogson Smith, fritt tillgänglig via Libertyfund.org.

David Runciman, "Hobbes on Power, Leviathan 1651" (2021), avsnitt 1 ur podcasten Talking Politics, History of Ideas, tillgänglig via talkingpoliticspodcast.com, och tillgängligt där poddar finns.

Filosofiska rummet, Sveriges Radio, P1, "Om Thomas Hobbes bok Leviathan" (2005), tillgänglig via sr.se, och tillgänglig där poddar finns

Quentin Skinner, "A Genealogy of the State" (föreläsning vid Northwestern University, 2013), fritt tillgänglig via [Youtube](https://www.youtube.com/watch?v=1111111111).

Laura Ervo

Jag är sedan 2011 professor i rättsvetenskap vid Örebro universitet och docent vid Åbo universitet, Helsingfors universitet och Östra Finlands universitet. Jag är specialiserad och forskar inom alla tre områden av processrätt (civilprocess, brottmålsprocess samt insolvensrätt), med fokus på mänskliga och grundläggande rättigheter. Mycket av min forskning handlar om de olika processrättsliga delarna av rättvisa rättegångar.

Väktarvåldet – lagligt tvångsmedel eller brottsligt övervåld?

Inom säkerhetsbranschen finns det nuförtiden många sorters aktörer. Idag har privata företag liknande uppgifter som polisen traditionellt brukade ta hand om. Alla aktörer tycks dock inte förmögna att agera enligt de yrkesetiska krav som finns uppsatta, något som flera rättsfall tyder på.

Vakternas arbetsuppgifter innehåller ofta situationer där våldet är nära. De brukar även ha en omfattande utrustning med sig för att kunna lugna ner eventuellt våldsamma personer. Att kunna använda batonger samt att genomföra ingripanden på ett effektivt och samtidigt tryggt sätt förutsätter såväl yrkeskunskap som yrkesetik. Med tanke på de rättsfall kring väktarvåld som drivits i Sverige såväl som i Finland, varav några kommer att diskuteras nedan, framkommer att det kan finnas brister både vad gäller yrkeskunskap som yrkesetik. I denna artikel diskuteras gränsen mellan nödvändigt och överskridande våld i vaktarnas arbete samt deras yrkeskunskap och yrkesetik.

Svensk bakgrund

En livlig och aktuell diskussion om säkerhetsbranschens eventuella våldspröblem pågår både i Sverige och Finland. Orsaken till diskussionen är några aktuella fall som skapat en mer allmän debatt kring problematiken. Stockholms tingsrätt dömde i maj 2023 två

ordningsvakter för vållande till annans död efter att en man avlidit i tunnelbanan efter ett ingripande av ordningsvakter.

Mannen som dog i tunnelbanan hade innan ingripandet varit på en krog tillsammans med två vänner. Tidningen Iltalehti¹ påstod att mannen hade blivit utkastad från baren. Utanför krogen bråkade mannens vänner. Ytterligare bråk uppstod med några främlingar i närheten. När en av mannens vänner försökte stoppa mannen slog mannen honom i ansiktet. Trion hamnade slutligen vid tunnelbanestationen där mannen slår en av vännerna på tunnelbaneperrongen så att hen föll till marken. I samma ögonblick anlände tunnelbanan, och två säkerhetsvakter klev av.

När ordningsvakterna klev ur tunnelbanevagnen såg de hur mannen nu gick mot en annan, okänd person. Ordningsvakterna sprang till platsen och ropade "stopp". Anropen hade ingen effekt och mannen vände sig om och slog den andra ordningsvakten. Tumult bröt ut och ordningsvakterna slog många gånger mot mannens ben och händer med batong, men utan någon avsevärd effekt. Den manliga ordningsvakten uttryckte i förhör enligt tidningen att han enbart tänkte att de var tvungna att stoppa mannen. "Jag siktade bara på benen och armarna för jag ville inte slå i huvudet. Allt hände på bara några sekunder. Jag kände att han skulle döda min kollega."

Ingripandet var det första riktiga ingripandet som den manliga ordningsvakten gjorde eftersom det var hans första arbetsdag. På ett videoklipp kan man se hur den manliga ordningsvakten håller någon form av grepp runt mannens hals samtidigt som den kvinnliga vakten håller ner mannen genom att sitta på hans ländrygg. Vid något tillfälle under ingripandet slutar mannen att andas – och trots återupplivningsförsök avlider mannen på perrongen. Tidningen skriver att enligt rättsläkaren har mannen dött till följd av ingripandet. Fynden och omständigheterna talar starkt för att mannen har avlidit till följd av kvävning genom en kombination av struhtag och bukläge med tryck mot ryggen.

¹ <https://www.iltalehti.fi/ulkomaat/a/c253d651-1e95-4aec-b315-f991ae6d551f>

Enligt Dagens Nyheter² hade de två vakterna tillsammans och i samförstånd av oaktsamhet orsakat mannens död genom att tillsammans och i samförstånd ta strypgrepp på honom, hålla kvar detta, och samtidigt ligga eller sitta på hans överkropp då han låg på mage. Vakterna hade inte heller haft tillräcklig kontroll på om mannen kunde andas, var vid medvetande eller behövde livräddande åtgärder. Enligt Dagens Nyheter var inte domstolen enig, utan en av nämndemännen vill helt fria ordningsvakterna med motiveringen att vakterna inte avvikit från vad som varit aktsamt eller godtagbart vid ingripandet.

Detta fall visar hur tragiska konsekvenser ett felaktigt genomfört ingripande kan leda till. Eftersom konsekvenserna kan vara dödliga, är det viktigt att väktarna är professionella och har tillräcklig omfattande utbildning samt yrkeskunskap.

Finsk bakgrund

I Finland har även inrikesministern lagt märke till problematiken med väktarvåld och sagt att branschen har allvarliga problem. Hon har efterfrågat en utredning från Polisstyrelsen om hur polisen övervakar väktarbranschen. Justitieombudsmannen kommer även att lyfta fram och granska övervakningen av säkerhetsbranschen under 2023.

Sista droppen var ett dödsfall i ett köpcentrum i början av 2023. En väktare tog fast, fällde och höll kvar en 35-årig kvinna. Två ytterligare ordningsvakter kom och bistod den första väktaren och våld användes. Kvinnan pressades till marken på mage. Enligt polisen hade kvinnan blivit livlös i situationen och dog trots återupplivningsförsök.³

Flera väktare var misstänkta för vållande till annans död. Av det expertutlåtande som färdigställdes av rättsläkaren framgår det att kvinnan inte dog till följd av kvävning. Bedömningen var dock

² <https://www.dn.se/sverige/ordningsvakter-doms-efter-juhas-dod-i-tunnelbanan/>

³ <https://www.is.fi/kotimaa/art-2000009313214.html>

preliminär och gjordes i början av polisutredningen. I september väckte åklagaren åtalet mot sex väktare och ordningsvakter för vållande till annans död. Alla sex förnekar anklagelsen.⁴

Kvinnan hade före ingripandet stört en man som handlade i gallerian. Mannen hade informerat ordningsvakterna om detta samt bett om hjälp. Enligt tidningen hade mannen och kvinnan träffat varandra i köpcentret ett tiotal gånger. Det första mötet var spontant, men i efterföljande möten fastnade kvinnan för mannen, skriver tidningen Ilta-Sanomat. Kvinnan ville närma sig mannen i köpcentret, men han upplevde kvinnans närmanden som jobbiga. Även på händelsedagen hade kvinnan anslutit sig till mannens sällskap oinbjudet. Enligt mannens berättelse bad han ordningsvakterna att vara med kvinnan tills han själv lyckats ta sig längre bort från platsen.⁵

Under samma tidsperiod utredde polisen i Östra Nyland misstänkt övervåld av väktare vid ett annat säkerhetsföretag. Misstankarna kungjordes av polisen under julhelgen 2022. Polisen utredde fall av eventuellt övervåld vilka skett mellan maj och december 2022. Brotsrubriceringar var misshandel, olaga hot, ärekränkning, straffbart bruk av narkotika och sekretessbrott.

Förundersökningen blev färdig i början av maj och rättegång startades den 16 okt. Det fanns 15 tilltalade. En åtalades för 14 brott och en annan åtalades för 11 brott. Rubriceringarna var grov misshandel, misshandel och brott mot tjänsteplikt. Det fanns även okända brottsoffer därför att alla offer inte kunde identifieras och därför nås trots att polisen försökte leta efter dem även över massmedia.⁶

I feb 2024 kom Östra Nylands tingsrätt med sin dom för fjorton ordningsvakters del. Sju av dem frias från alla åtal, medan sju

⁴ <https://yle.fi/a/74-20046954>

⁵ <https://www.is.fi/kotimaa/art-2000009313214.html>

⁶ <https://www.is.fi/kotimaa/art-2000009918817.html>
<https://www.is.fi/kotimaa/art-2000009302619.html>

ordningsvakter döms till allt från böter till ovillkorligt fängelse. För två ordningsvakters del anser rätten det bevisat att motivet varit målsägandens, alltså offrets, etniska ursprung. Det skärper det straff de får.⁷

Nyligen kom också en annan dom där ordningsvaktens agerande bedömes godtyckligt.⁸

Våldshandlingarna som ordningsvakter utövat har i första hand riktat sig mot utsatta människor, såsom berusade och försvarslösa, samt olika minoritetsgrupper, allt enligt en representant från polisen.⁹ De mest karaktäristiska dragen för gärningarna har varit att en person som ligger på marken har tillsynes omotiverat sprejats med gas och slagits med en teleskopbatong. I några fall har väktarna flyttat offret till ett ställe där det inte finns övervakningskameror men i de flesta fall finns händelserna inspelade. Om allt det som har kommit upp under förundersökningen stämmer, är det allvarligt för både säkerhetsbranschen och samhället. Något sådant borde aldrig hända, särskilt inte från yrkesverksamma som har som uppgift att skydda allmänheten.

Var går gränserna?

För att skydda samhället och dess medmänniskor behöver nödvändiga tvångsmedel då och då användas. Tvångsmedlen ska användas inom lagens gränser på ett lämpligt och etiskt sätt. Om gränsen korsas kan det leda till olagligt övervåld. Gränsdragningen är ibland svår. Det händer olyckor där det inte finns skyldiga även när negativa konsekvenser varit stora. Trots att domstolen då och då finner tillräckliga bevis för att döma den som är skyldig till övervåld, är situationerna sällan svartvita. När en händelse går över gränsen, drabbas alla.

⁷ <https://www.hbl.fi/artikel/4ea0c472-84df-5196-8ed1-778ae3b953bb>

⁸ <https://www.iltalehti.fi/kotimaa/a/a3b89b49-6d28-4a8f-b525-390fccb5142>

⁹ <https://poliisi.fi/sv/-/forundersokningen-av-en-brottshelhet-som-galler-anstallda-inom-sakerhetsbranschen-ar-inne-pa-slutrakan>

I fallen som har beskrivits ovan har ordningsvakter med stöd av lagen placerats i resecentrum, i köpcentrum och i kollektivtrafiken för att bistå polisen med att upprätthålla allmän ordning och säkerhet. Representanterna för polisen menar att väktarna utövar offentlig makt, när väktare misstänkts för brott får det också mer långtgående konsekvenser.¹⁰ Det är då inte längre bara en fråga om en privat bransch utan eventuella brister får ännu mer djupgående konsekvenser. Perspektivet är inte bara samhällligt utan ytterst juridiskt, även konstitutionellt.

Säkerhetsbranschen har privatiserats både snabbt och ganska omfattande i både Sverige och Finland. Antalet vakter och deras arbetsuppgifter är betydande. Säkerhetsbranschen har lagts ut på entreprenad utan djupare diskussion i samhället. Privatisering har mestadels bara hänt. Det är dags att backa och diskutera detta omgående och på djupet, inte minst eftersom flera tragiska händelser redan inträffat. Samtidigt är det viktigt att inte falla i den fälla som kallas ”den goda fienden”. Det är ett sociologiskt fenomen benämnt av sociologerna Kertil Bruun och Nils Christie. En god fiende är en person som möter motstånd från hela samhället, vilket gör det svårt att försvara en sådan person utan att själv riskera att bli stämplad som misstänkt. Det är lätt att bedöma säkerhetsbranschen på grund av dessa händelser. Samtidigt kan en sådan ensidig diskussion lätt uppfylla kännetecknandet av sociologiska fenomen ”den goda fienden”. Här finns en sådan grupp att kritisera utan risk att själv bli en kritiserad gruppmedlem.

Bevis- och bedömningsfrågor

Som redan nämnts ovan, är det ofta fråga om gränsfall. Hur mycket våld kräver en viss situation och är våldet berättigat? Var situationen en sådan att det behövdes våld för att rädda det som räddas kunde eller var det fråga om en feluppskattning? Det är inte alltid lätt att bedöma. Förutom att bedöma om våldet var berättigat eller inte

¹⁰ <https://poliisi.fi/sv/-/forundersokningen-av-en-brottshelhet-som-galler-anstallda-inom-sakerhetsbranschen-ar-inne-pa-slutrakan>

behöver också de enskildas upplevelser av dessa situationer beaktas, vilka kan vara emotionellt tunga att bära.

Därtill är det ofta också en fråga om bevis och bevisvärdering. Finns det tillräckligt mycket bevis? Hur mycket är tillräckligt? Kan man lita på vittnesuppgifter av ett händelseförlopp som ofta sker både snabbt och oväntat för de som bevittnar det? Under sådana omständigheter är minnesbilden kanske inte alltid den bästa.

Nuförtiden brukar det ofta finnas övervakningskameror på de platser där det sätts in ordningsvakter. Filmklipp kan spela en stor roll i bevisningen. Så var det i det finska fallet, där tiotals misstänkta ordningsvakter representerade samma säkerhetsföretag. Där fanns en kamerainspelning över de flesta av de misstänkta gärningarna, men i en del av fallen saknades en sådan videoupptagning eftersom offren hade förts till platser som övervakningskamerorna inte nådde. Om detta är fallet, kan det peka på att medvetna brott begåtts, vilket i förekommande fall måste ses som väldigt allvarligt. Då är det inte längre fråga om felbedömningar utan om våld som inte på något sätt kan försvaras.

Utbildning, yrkesetik och övervakning

I Finland har alla nämnda fall – liksom tunnelbanefallet från Sverige – väckt stor uppmärksamhet. I debatten lyfts ofta frågor om att medborgarna måste kunna lita på att yrkeskunskaperna hos aktörerna inom säkerhetsbranschen lever upp till de krav som ställs, om det så handlar om anställda vid myndigheter eller privata säkerhetsbolag. Det finns dock en farhåga om att våldsanvändningen inom branschen har blivit för omfattande. Åtgärder som utbildning och övervakning kan motverka utvecklingen mot mer våldsanvändning, detta för att säkerställa att säkerhetspersonal inte missbrukar sin position.

I Finland är det polisen som ska övervaka den privata säkerhetsbranschen. I Sverige är det länsstyrelsen som har denna uppgift och även auktoriserar verksamheten. Men ansvaret för att se till att enskilda anställda håller sig inom de utsatta ramarna ligger i första hand på de involverade aktörerna. Med bakgrund av de rättsfall jag redogjort för här, förefaller det viktigt att frågor om yrkesetik

utgör en central del av väktarnas utbildning och att frågor om moral även väger tungt för vem som anställs som väktare.

Samtidigt är det tragiskt om det händer något fatalt när ordningsvakten försöker göra sitt bästa i sitt jobb men misslyckas. Det kan leda till allvarliga konsekvenser för ordningsvakten själv (antingen rent fysiskt eller juridiskt), liksom skador för allmänhet. Allt händer oftast inom några sekunder där väktaren kanske inte hinner att fundera över sina strategiska val – samtidigt som behovet av att agera är starkt. Oavsett vilka handlingar man väljer att utföra, eller inte utföra, finns risken att det kan vara felaktigt eller resultera i oönskade konsekvenser.

Ofta är det också fråga om bevis och bevisvärdering. Branschen är på många sätt krävande. Man måste vara stark och våga, men samtidigt lugn och klok. Situationerna väktare har att hantera är ofta identiska med de situationer som polisen hanterar. Polisens utbildning är dock längre, och en mer noggrann urvalsprocess föregår antagning. Därtill har allmänheten större förtroende för polisen, vilket också kan påverka hur väktare genomför sina arbetsuppgifter, inte minst på lång sikt. Det tycks vara ganska lätt att bli ordningsvakt samt att hitta jobb inom branschen. Men de tragiska och olyckliga händelser som drabbat branschen riskerar att sänka yrkets status ännu mer, vilket kan resultera i att personer som egentligen inte är lämpliga för branschen ändå anställs. Det blir i så fall en negativ spiral.

I Östra Nyland (Finland) hade polisen nyligen en kampanj om behovet av att branschen övervakas på ett mer omfattande sätt, troligen på grund av fallet som nämnts ovan med de tiotal missstänkta ordningsvakterna. Enheten för tillståndsovervakning vid polisinspektionen övervakade bevakningsföretagens verksamhet i området. Övervakningen utfördes i affärer och köpcentrum i sammanlagt 44 mål. Vid övervakningen fästes särskild uppmärksamhet vid väktarnas agerande i samband med gripanden och i butikernas utrymmen där de gripna kvarhölls.¹¹

¹¹ <https://poliisi.fi/sv/-/polisen-overvakade-vaktarnas-verksamhet-i-affarer-och-kopcentrum-i-ostra-nyland>

Polisen avrapporterade: I samband med övervakningen observerades inget som behövde anmärkas på eller några avvikelser i väktarnas verksamhets sätt. Alla var införstådda med anvisningarna, ett exempel är hur personer som misstänktes för snatteri togs om hand på platsen på ett sakligt sätt och att samarbetet med polisen fungerade väl. Vid några större handelsföretag har det i år redan gripits över 100 snattare och därför är arbetet som väktarna utfört mycket viktigt, sade polisen. Detta tyder på att säkerhetsbranschen går att styras upp när brister uppdragas och behoven synliggörs. Då kan de frigöra resurser för både utbildning och övervakning.

Avslutning

Rent principiellt förefaller det konstigt att arbetsuppgifter som vanligtvis hör till polisen, genomförs av privata aktörer som inte alltid tycks ha tillräckligt mycket utbildning, kompetens och kunskap för att utföra dem. Baserat på de rättsliga fall som diskuterats ovan är det osäkert om alla är lämpliga att jobba i branschen. Behovet av att anställa tycks dock vara större än vad resurserna tillåter. Polisen står inför en utmaning där de inte har möjlighet att hantera alla de säkerhetsåtgärder som krävs inom branschen utan det behövs väktare för att utföra en del av sådana arbetsuppgifter. I takt med att samhället blir eller upplevs som alltmer våldsamt, resulterar det i att många butiker behöver ha vakter och liknande säkerhetsåtgärder. Det var inte väldigt länge sedan butikerna inte hade några vakter alls, men i dagsläget hör det till vardagslivet.

Om det skulle hända att vakter börjar använda mer våld än nödvändigt, så hamnar vi återigen i en negativ spiral. Därför är det av yttersta vikt att vi kan utbilda och välja ordningsvakter på ett sätt som garanterar att endast lämpliga kandidater får legitimation. Det kan innebära att det krävs mer övervakning och även en diskussion kring den moraliska aspekten. Om vi börjar uppskatta "Rambo-typerna" som vakter, så hamnar vi återigen i samma spiral. I stället behöver vi alla ta ansvar för utvecklingen och påverka situationen. Ansvar är inte alltid något som kan eller bör externaliseras, det är något som ligger på oss alla. Det är en skyldighet för var och en av oss. Ett sätt att visa sitt ansvar är att inte acceptera övervåld. Om en allmän uppfattning är

emot övervåld och enhälligt fördömer det, finns det inte längre utrymme för ett sådant beteende.

Det är ytterst farligt om yrkesverksamma aktörer, så som väktare eller polisen, börjar överstiga lagens gränser i sin profession. Det kan hända medvetet, omedvetet eller av misstag. Orsaken kan vara att enstaka individer inte är lämpliga för yrket, det blir farliga situationer så hastigt att man inte hinner överväga utan överreagerar eller – vilket är det farligaste – att våld idealiseras.

Våld får aldrig bli vardag utan det borde vara en skakande upplevelse även för professionella aktörer om man måste använda våld i sitt yrke. Om man blir van vid eller om det blir ett nöje, berättar det något oerhört osunt om vårt samhälle. Att normalisera våld är oacceptabelt trots att i vissa yrken måste man då och då använda tvångsmedel eller ta fysiska åtgärder för att kunna genomföra sina arbetsuppgifter. De svaga som brukar vara väktarnas kunder bör skyddas och inte slås. Det är något som alla makthavare bör hålla i sitt minne. Överskridningar av befogenheter kan inträffa eftersom det inte alltid är lätt att veta hur mycket våld som i en viss situation är nödvändigt eller tillräckligt. För att främja ett sunt attitydklimat, behöver vi alla dra vårt strå till stacken. Våldets idealisering dyker inte upp från ingenstans utan det groor i samhället. Om Rambo-typerna inte väcker någon beundran utan fördöms, ges heller inte näring till en sådan arbetskultur inom säkerhetsbranschen där våldet kan idealiseras. På så sätt är vi alla ansvariga för att våldet inte idealiseras. På så sätt kan alla påverka.

Vidare läsning

Polismyndighetens författningssamling, Polismyndighetens föreskrifter och allmänna råd om ordningsvakter, Polismyndigheten, Stockholm, 2017, https://polisen.se/siteassets/forfattningssamling/fap-nummer/fap670_1_pmfs2017_12.pdf (Hämtad 2023-06-12)

Polismyndigheten, Ordningsvakter, Polismyndigheten, 2020, <https://polisen.se/lagar-och-regler/ordningsvakter/>

Statens offentliga utredningar 2021:38, En ny lag om ordningsvakter m.m.

Mats Landqvist

Mats Landqvist är professor i retorik vid Örebro universitet. Hans forskning har kretsat kring frågor om språkpolitik, språk och diskriminering och språkliga konstruktioner av sjukdom, funktionsnedsättning och kris. Hans nuvarande projekt handlar om kriskommunikation i en tid av förhöjd beredskap och krig. Hur språk och retorik har våldsamma, våldbefrämjande och våldhämmande effekter är en del av det.

Språkligt våld

Räknas det som våld att skälla ut någon, säga nedvärderande saker eller hota? Ja, möjligen – det beror på vad man menar med våld. Att slå till, eller slå ner, en person är ju på ett självklart sätt våldsamt, vilket leder till att den slagna förhindras att uppträda som vanligt. Liknade effekt får man om man binder eller håller fast någon, även det typiska våldshandlingar. Men hur blir det om jag säger något hotfullt eller djupt sårande till någon? Kan hotfulla ord fungera förlamande på samma sätt som att binda fast någon, även om det nu inte är rep eller fysisk åverkan som skapar hinder, utan rädsla. I så fall skulle våld även kunna omfatta verbala, språkliga handlingar.

I den offentliga debatt som förs på dagstidningarnas kultursidor förekommer inlägg där man oroar sig över det allt hårdare språkbruket på internet. Oron gäller historieförvanskning, budskap som är uppenbart osanna och antidemokratiska och skribenter som i hårda och hatiska ordalag ger sig på andra. En fråga är då om valet av ord och uttryck kan utgöra en våldshandling, utöver textens nedvärderande innehåll.

I det här kapitlet går jag igenom några olika sätt som språk kan fungera våldsamt. Jag pekar på egenskaper hos språkbruk som har analyserats och tolkats inom språkvetenskap och retorik och som bidrar till den känsloladdning som offentlighetens samtal kommit att innehålla. Vissa ord och uttryck som används i offentlig politisk debatt skulle enligt dessa teorier kunna uppfattas som ett slags våld. Utöver direkt nedsättande ord kan våld även uppstå automatiskt via den historiska betydelsen som ett ord medför, eller via de

betydelseförskjutningar som ofta uppstår när ord används. Det gäller framför allt benämningar på diskriminerade personer och grupper.

Den enklaste typen av våldsamt språk är förmodligen skällsord, så kallade *pejorativer*. Undersökningar om personer i utsatta yrken, t.ex. poliser, har visat att språkbruk kan vara mycket sårande och försvårande för yrkesutövningen. En rapporttitel hos MSB säger något om det: ”Det är inte stenarna som gör ont”. Rapporten handlar om blåljuspersonalens upplevelser av stenkastning i Rosengård, Malmö. De menar att det som ungdomarna ropade och kallade personalen för gjorde mer ont än själva stenkastningen. Det handlar förstas om smärta i olika bemärkelser, men möjligen lika kännbar. I en enkätundersökning med poliser och vårdpersonal svarade nästan alla poliser att rasistiska och sexistiska ord från allmänheten upplevdes så våldsamt att det försvårade arbetet. I samma undersökning svarade sjuksköterskor på ett stort sjukhus att starka hierarkier, hemska attityder och en ”sjuk” kultur låg bakom det nedsättande språkbruk som florerade där och som gjorde arbetsituationen mycket besvärlig.

Språk är en social handling

Många tänker på språk som informationsgivande. Men det vi säger eller skriver förmedlar nästan aldrig *enbart* information. Om någon säger ”Jag ringer dig på fredag” tar man normalt inte det som en upplysning, utan snarare som ett löfte eller åtagande. Ett yttrande innebär alltså vanligen en social handling, något som reglerar relationen mellan talare och lyssnare. Ett yttrande har flera olika betydelsedelar, där den sociala delen, som signalerar något till mottagaren, är viktigast för att förstå språkvåld.

Starkt negativa språksignaler är yttranden som hotar, sårar, kränker och förolämpar, eller liknande. Den typen av yttranden har kopplats till våld inom teorier som utvecklas inom språkfilosofi och språksociologi. En del forskare menar att negativt språkbruk kan jämföras med ”vanligt”, fysiskt våld. Just de förlamande och frihetsinskränkande effekter som jag nämnde inledningsvis har varit centralt i deras tänkande, liksom yttranden som kan orsaka skada hos mottagaren, vilket man menar att förolämpningar, kränkningar och sårande tilltal gör.

Är språket diskriminerande?

Språkliga val kan vara avgörande när det gäller att upprätthålla och förstärka maktskillnader mellan människor baserat på deras kön, etnicitet eller annan social tillhörighet. Vi vet att diskriminering av utsatta grupper ofta sker på ett kränkande, (frihets)inskränkande eller nedvärderande sätt, alltså via språk. Därför har grupper som kämpar mot diskriminering formulerat önskemål om ett lämpligt språkbruk och även själva bidragit med förslag på nya ord och uttryck som betecknar gruppen. En sådan benämningspolitik har alltså handlat om att föreslå mer inkluderande sätt att tala om ras/etnicitet, funktionsnedsättning, sexuell läggning, religion, ålder eller könstillhörighet – och samtidigt att byta ut de ord som brukar användas. En antirasistisk organisation, exempelvis, har påtalat hur svårt det verkar vara för det vita majoritetssamhället att benämna svarta personer på ett icke-kränkande sätt. De menar att många av de befintliga benämningarna är nedvärderande, kränkande och sårande, och att de skulle kunna likställas med våld. De brottas kontinuerligt med frågan hur vi ska kunna prata om hudfärg/ras på ett bra sätt. En komplikation är att olika delar av organisationen har olika uppfattning om exakt vilka benämningar som är kränkande. Det är vanligen en generationsfråga, där yngre medlemmar är strängare och mindre toleranta mot etablerade uttryck som de tolkar som diskriminerande. Samma sak gäller inom hbtqi-rörelsen och funktionsrörelsen.

Språket och verkligheten

Alla kan nog ana att en företeelse inte fullt ut går att förstå om det inte finns några ord som beskriver den. Det är i alla fall mycket svårare, för vi är beroende av språk för att sortera och skapa mening i tillvaron. Vi använder språket för att kategorisera vår verklighet, dvs dela upp och benämna den på ett meningsfullt sätt. Om vi saknar ord för något som har betydelse för oss blir det ändå svårt att fullt ut förstå det. Om vi till exempel ska kunna begripa begreppet äktenskap måste det först definieras och beskrivas, inte nödvändigtvis i en ordbok utan framför allt i sättet som vi pratar om äktenskap till vardags.

För inte så länge sedan var det en självklarhet att äktenskap var en sak mellan en man och en kvinna – inget annat. Men idag har nya synsätt utvecklats, och i takt med det har nya ord utvecklats – samtidigt som begreppet äktenskap har kopplats samman med andra begrepp och laddats med nya innebörder. Vi har begrepp som polyamorös, samkönad, ickebinär m.m. som kan kombineras med ord som betecknar någon typ av intimt partnerskap, som äktenskap, vara tillsammans med, sambo osv. De gör att förståelsen för vem och vilka som kan ingå i en etablerad, längre relation har förändrats, liksom just det vi kallar äktenskap, som därmed får en något modifierad betydelse. När verkligheten förändras gör språket det också. Och när det finns ett ord blir det lättare att också knyta rättigheter och skyldigheter till det fenomen som ordet beskriver, t.ex. samkönade äktenskap. På så sätt kan betydelseutvecklingen även bli politiskt relevant.

Ett förändrat språkbruk är emellertid inte bara en konsekvens av nya synsätt. Språket utgör även en förutsättning för att vi ska kunna utveckla nya möjliga perspektiv på det vi talar om. För inte så länge sedan existerade det inga svenska ord som på ett neutralt eller positivt sätt kunde benämna personer med en ickebinär könsidentitet. De var ännu inte ”uppfunna” i språket. Transpersoner kunde för ca trettio år sedan bara benämnas med kliniska termer eller med ett starkt nedsättande språkbruk på svenska. Om man ville benämna gruppen på ett neutralt sätt behövde man använda omskrivande metaforer eller eufemismer, vilket ju är en annan sak än en brett användbar term. För att komma till rätta med diskriminering av transpersoner och de starkt negativa synsätten som rådde tog aktivistgrupper vägen över språket. När det finns tillgängliga positiva eller neutrala benämningar blir det lättare att också etablera mer positiva synsätt.

Kan man inte bara undvika att använda ett nedsättande och kränkande språk? Nej, inte helt och hållet. Vi har ju ärvt vårt språk från tidigare generationer, som använde det på ett sätt som stämde med den människosyn som rådde då. Man kan säga att relationen mellan synsätt och språk är traderad. Det språk som vi fått med oss från tidigare generationer kan orsaka kränkningar, vidmakthålla

underordning och förtryck, och det kan på många ibland subtila sätt vara våldsamt – men utan att de som talar, eller de som lyssnar, inser det själva. Språket har utvecklats över många generationer och sekel, och speglar därför de kommunikativa behov som funnits tidigare, vilket gör att det språk vi använder idag konserverar äldre synsätt.

Det är därför fullt möjligt att diskriminera människor språkligt utan att medvetet använda någon uppenbart negativ språksignal, som att säga något sårande eller kränkande. Diskrimineringen är redan inbyggd i det vardagliga språk som vi alla använder, utan att vi nödvändigtvis behöver mena något illa. I vissa fall finns det helt enkelt inte några bra ord för att benämna personer som tillhör en diskriminerad grupp, eftersom språket både omfattar och förmedlar en syn på verkligheten. Av det skälet arbetar språkaktivister på flera sätt med att utveckla den språkliga repertoaren med nya ord och uttryck, genom att skapa nya uttryck och återta ord som tidigare haft en nedsättande betydelse. Det finns till exempel flera ord för homosexuell, *bög* och *flata*, som sedan 1980-talet även används som självbenämning och därmed med en neutral betydelse.

Grupper som arbetar mot diskriminering försöker ändra attityder genom att införa nya sätt att uttrycka sig på, utöver att direkt argumentera mot attityderna. De börjar alltså i språkänden och försöker etablera nya ord i syfte att nya betydelser ska uppstå, som i sin tur leder till förändringar i det allmänna medvetandet. Subtila språkförändringar sker, och drivs på, hela tiden, och de kan i sin tur påverka hur vi upplever människor, deras relationer och plats i världen. Genom att förändra språket skapar man förutsättningar för nya sätt att se på andra människor.

Det oskyldiga språkvåldet

Nu har vi blickat bakåt, mot tider där det inte existerade några bra benämningar på vissa individer och grupper. Men om vi tillämpar samma resonemang framåt kan vi ana att vi idag tar sociala ordningar för givna, så att vi benämner – eller inte alls nämner – personer och grupper på ett sätt som inte stämmer överens med de rättigheter som de möjligen borde ha. Vi utövar kanske våld, hela tiden, mot andra människor – bara genom att öppna munnen och prata. Nu vet vi att

det finns språk som signalerar våld direkt och språk som fungerar som våld på ett till synes helt neutralt och vardagligt sätt – utan att vara aggressivt eller elakt med flit.

Flera språkforskare har beskrivit hur språk kan innebära våld på det här omedvetna och ”oskyldiga” sättet. Retorikforskaren Chaim Perelmann menade att allt språk har en påverkansfunktion, inte bara som en social relationshandling, utan också som ett sätt att ändra medvetandet hos lyssnaren. Han tänkte på språk som ett kraftfullt vapen, om det används i det syftet. Det gäller alltså att vara uppmärksam på den retoriska effekt som alltid följer av att benämna eller tilltala andra. En annan språkforskare, Victor Klemperer, har gjort sig känd för sin analys av hur nazisterna i trettioalets Tyskland arbetade systematiskt med att använda och etablera ord och uttryck som långsamt förändrade medborgarnas medvetenhet och fokus. De visste att valet av ord och uttryck påverkar hur människor uppfattar sin omvärld.

Även filosofen Louis Althusser tänkte att all språkanvändning innebär att någon blir påverkad, antingen genom tilltal och interaktion eller genom att bli omtalad. Språk placerar oundvikligt de inblandade någonstans inom en social struktur. Och i och med det skapas och vidmakthålls hierarkier. Så kan talaren placera in sig själv socialt, liksom den som tilltals och även alla andra som berörs av yttrandet. Det våldsamma språket, på det sätt som jag har beskrivit det här, beror ju på att alla yttranden blir sociala i någon grad, för alla inblandade. Språk är förmodligen vårt främsta maktmedel och har alltså en stor våldspotential. Ni känner väl till talesätten om pennan och svärdet? Med ett vapen kan man skjuta, slå ner, sticka ner någon (och förstås döda – det ultimata våldet), men med språket kan man förvrida sinnet på människor, placera dem i en maktlös position och sedan vidmakthålla den under lång tid, kanske utan att de maktlösa ens inser vilken frihet som de aldrig får åtnjuta.

Språket som politiskt verktyg

Inledningsvis nämnde jag att det politiska språket kan fungera på ett sätt som kan upplevas våldsamt, även om det inte handlar om grovt nedsättande ord. Ett par exempel är orden *sverigevän* och *svenskfientlig*, som båda har använts i riksdagsmotioner. Det positivt klingande *sverigevän* syftar här på en person som är skeptisk till invandring, medan *svenskfientlig* syftar på motsatsen, en som har en positiv syn på invandring. Därmed har man uppfunnit en pejorativ term för personer som är för en generös invandringspolitik. En *sverigevän* är alltså fientlig mot många, vilket anses bra, medan den *svenskfientliga* är vänlig mot alltför många, men på ett dåligt sätt. Orden används för att skissera en exkluderande politik, i förlängningen för att omskapa en ny definition av nationen, dess medborgare och de som flyttar till landet. På grund av den omvända och lite paradoxala betydelsen hos de här orden kan de uppfattas som antingen våldsamma eller befriande, beroende på vilket perspektiv man intar.

Ett liknande fenomen ser vi i andra, relativt tillfälliga, metaforiska ord, t.ex. *godhetsknarkare* och *syltrygg*. Just dessa användes under det sena 2010-talet för att referera till förespråkare för en humanitär flyktingpolitik. De ramade in handlingar som syftade till medmänsklighet på ett negativt sätt, vilket adderade en betydelsekomponent som antydde ett bakomliggande syfte av självtillfredsställelse eller brist på moral. Så misstänkliggjorde man personer som ville agera osjälviskt, och bilden av generositet ersattes av en om egen nytta och svek.

Men det finns också (ännu) mindre uppenbara sätt att argumentera för sin politik. Betydelseglidningar sker då utan att nya ord uppfinns. Ord som ursprungligen haft en ganska positiv betydelse laddas med en annan, mer negativ, bibetydelse. Och för att fortsätta med exempel på ord inom etnicitetsområdet: *mångfald* och *mångkultur*. När mångfald omtalas på ett sätt som får dess förespråkare att framstå som pretentiösa, världsfrånvända och aningslösa smittar det av sig på ordbetydelsen. Nya negativa associationer slår då med kraft tillbaka på dem som använder de orden i ett positivt sammanhang. Detsamma gäller uttrycket *politiskt korrekt*, som ursprungligen var ett positivt uttryck men som använts pejorativt och därmed fått en övervägande

negativ bibetydelse. Omkonstruktioner av ords betydelse är vanliga, oavsett vilket politiskt syfte som ska uppnås. Ibland uppstår det en kamp om språkliga benämningar och betydelser, men ofta tillfälligt. I fallet *politiskt korrekt* är det nog få som minns den positiva grundbetydelsen.

Det kan också vara att man övertar uttryck som används inom antikolonialism eller feminism för att legitimera någon annan form av diskriminering, t. ex. rasism. En teknik går ut på att appropriera uttryckssätt från en annan kontext. Ord hämtas då från någon samhällelig institution med ett särskilt uppdrag, t.ex. humanitära eller emancipatoriska delar av den offentliga förvaltningen i en demokrati, och återanvänds som ett led i något annat, t.ex. krigsföring. I skrivande stund legitimerar president Putin sitt anfallskrig i Ukraina med att man ”befriar landet från nazister”, vilket är en ideologisk tjuvåkning. Aktuell forskning har kunnat hitta många exempel på hur ett populistiskt tilltal kombineras med ett övertagande av ord i syfte att skapa exkludering. Företrädare för den ungerska regeringen har exempelvis gjort sig kända för att härma humanitära diskurser, dvs ord som används för att referera till utsatta människor. De har övertagit ord som *värna*, *behövande*, *försvarslös* osv. och använt dem i sammanhang som syftar till att legitimera främlingsfientlighet. Då är det inte längre flyktingar som beskrivs som ”försvarslösa”, utan ungrarna själva som en konsekvens av en generös och inkluderande politik i en slags omkonstruktion av ordets traditionella betydelse.

Politiska perspektiv ställs mot varandra – de som vill flytta fram positionerna för diskriminerade grupper, genom att skapa nya ord eller bygga ut betydelsen på befintliga, och de som önskar bibehålla diskriminering genom att framställa sig som offer för feminism, globalism och antirasism. De senare har lärt sig av de förra och tillämpar liknande tekniker för att ompositionera sig själva – och de andra. När man studerar de olika sätten att skapa, förändra och överta ord som spelar en betydelsefull roll i samhällsförändringar blir det tydligt hur effektivt det ändå går att styra allmänhetens föreställningar med rätt retorisk teknik. I det ljuset blir det också begripligt varför motståndet mot nya antidiskriminerande ord kan vara så starkt, till och med så att nya benämningar beskrivs som skadliga. Dessa röster

säger sig ofta företräda ”vanliga” människor, som därmed framställs som offer t.ex. för diskriminerade gruppers språkpolitik.

Avslutning

I den här texten har jag pekat på några aspekter av språk som kan förstås som liktydigt med våld, åtminstone om man ser språk som en social handling. Det kan vara betydelsefull kunskap för alla som intresserar sig för hur valet av tilltal och sätt att omtala andra kan påverka oss starkt negativt. Att påverka genom att förändra betydelser eller skapa nya uttryck som kan användas politiskt strategiskt har genom tiderna kallats propaganda, sofism, manipulation, populism och en del annat. Det du kan ta med dig från den här texten är att det inte bara är nedsättande uttryck som kan ses som våldsamma utan även de språkliga strategier som används för att flytta fram politiska positioner. De strategierna går oftast ut på att hitta nya ord eller ordsammansättningar för att uttrycka något nytt, alternativt ladda befintliga ord med nya betydelser för att skapa en ny bild av sig själv eller andra. Det våldsamma ligger i att strategierna används för att förminska, och minska handlingsutrymmet för andra människor. Men det är inte så lätt att se det våldsamma språket, eftersom de språkliga val som man gör själv brukar upplevas som befriande och rättvisa, medan den andra sidans språk ses som inskränkande och förtryckande. Det kan därför vara bra att vara uppmärksam på hur nya ord och nya betydelser på befintliga ord skapas i politiken, och i det breda offentliga samtalet.

Vidare läsning

Hornscheidt, L & Landqvist M. 2014 Språk och diskriminering. Lund, Studentlitteratur.

Landqvist, M. 2018. Språkpolitik som ett inslag i kampen mot diskriminering. *Språk & Stil* 28. 176–202.

Matilda Wurm, Tove Lundberg & Anna Malmquist

*Matilda Wurm är fil dr, leg psykolog och lektor i socialt arbete vid Örebro universitet. Tove Lundberg är leg psykolog och docent i psykologi vid Lunds universitet. Anna Malmquist är leg psykolog och docent i psykologi vid Linköping universitet. Tillsammans utgör de forskningsgruppen *QueerPsy (Queer Psychology in Sweden)* som utifrån psykologiska och interdisciplinära perspektiv utforskar livsvillkor och (o)hälsa bland hbtqi+personer i Sverige. <https://queerpsy.com/>*

Mikroaggressioner och hbtq – våld som blir vardag

”Varför blev hon så stött i kanten när jag frågade om det?”

Vi har fått den här frågan i olika former när vi föreläst för yrkesverksamma. Vi tolkar den som att den speglar en upplevelse där en person noterar att något har hänt, men att hen inte har förmåga att se vad som utlöste reaktionen. När människor interagerar med varandra blir det ibland tydligt att det kan vara svårt att förstå hur frågor och uttalanden kan landa olika hos olika personer. Det kan vara utmanande att sätta sig in i en annan människas erfarenheter och upplevelser – exempelvis varför någon blir “stött i kanten” vid en viss fråga. Uttalanden, blickar, gester eller frågor som är relaterade till en persons minoritetsstatus och som är nedvärderande eller negativa (ibland vagt eller indirekt, ibland medvetet) kallas för mikroaggressioner.

I den här texten kommer vi att argumentera för vikten av att förstå mikroaggressioner som en form av våld. Många har lättare att se fysiska, synliga och brottsliga handlingar som våld. Begreppet mikroaggressioner betonar istället betydelsen av att synliggöra och förstå former av psykiskt våld. Det är en form av våld som oftast inte faller inom brottsbalkens definition så som att verbalt kontrollera, förnedra och ifrågasätta någon. Ibland kan kroppsspråk vara nog så verkningsfullt för att utöva makt eller att kontrollera någon. Våld kan alltså ta sig mer subtila uttryck och vara mer otydligt, kanske osynligt och ibland omedvetet. Detta beskriver de flesta sorters mikroaggressioner väl.

Våld kan ha långsiktiga psykiska konsekvenser som ibland tar sig uttryck i ångest, depressiva symtom eller post-traumatiskt stressyndrom. Personer som utsätts för våld kan drabbas av lägre självkänsla och skam. Här har det visat sig att även lågintensiva stressorer (situationer som innebär en utsatthet och upplevs som svåra att hantera) kan leda till betydande negativ påverkan om de pågår under en längre tid. Mikroaggressioners konsekvenser kan alltså också förstås inom ramen för våldsutsatthet.

Syftet med den här texten är att beskriva olika former av mikroaggressioner och ge exempel på hur de kan ta sig uttryck. Vi kommer att gå igenom hur de hanteras av de som utsätts, samt diskutera varför yrkesverksamma som träffar människor i sitt arbete behöver ha kunskap om mikroaggressioner. I den här texten kommer vi framför allt att belysa situationen för hbtq-personer, alltså personer som är homosexuella, bisexuella, transpersoner eller queera. Liknande mekanismer är också verksamma för andra minoriteter, exempelvis tog forskning om mikroaggressioner sin början inom rasismforskning.

Alla nedanstående citat är tagna från ett projekt om minoritetsstress och hanteringsätt där vi genomfört drygt 80 intervjuer med homosexuella, bisexuella, transpersoner och queera. Deltagarna har ett brett åldersspann (17–80 år) och drygt 10 av deltagarna har också erfarenhet av att utsättas för rasism. Citaten kommer främst att användas för att exemplifiera hur mikroaggressioner kan ta sig uttryck i praktiken.

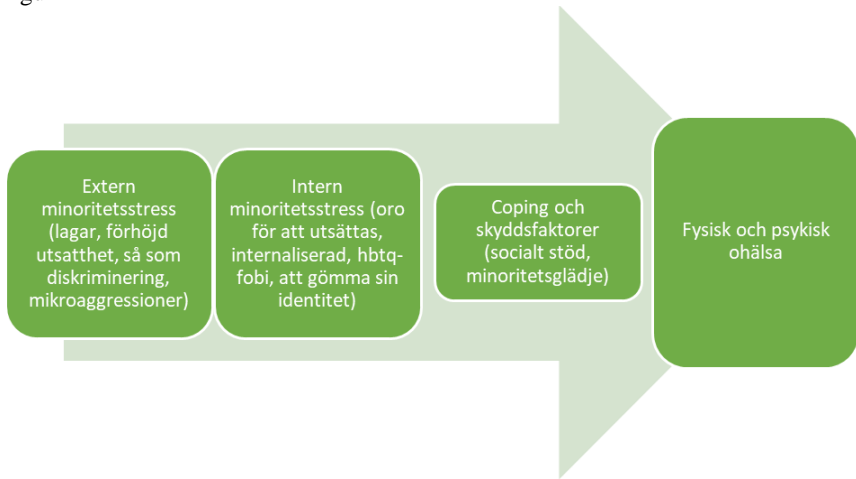
För att förstå mikroaggressioner behöver vi först förstå hur de relaterar till begreppet minoritetsstress.

Vad är minoritetsstress?

Minoritetsstress är den förhöjda risk för våld och annan utsatthet som erfars av personer som tillhör en minoritet. En person tillhör en minoritet om hen avviker från normen eller majoriteten på något sätt. Minoritetsstress ses som en social stressor, alltså en påfrestning som personer utsätts för av andra människor. Den ses också som kronisk för att den är kopplad till relativt stabila strukturer i

samhället och finns där som en ständig följeslagare. Minoritetsstress har visat sig förklara den förhöjda risk för ohälsa som finns inom gruppen hbtq, jämfört med heterosexuella cispersoner (dvs. heterosexuella personer som identifierar sig som det kön de tilldelades vid födseln).

Figur 1

En förenklad version av minoritetsstressmodellen, fritt efter Meyer

Ovan visualiserar minoritetsstressmodellen (se Figur 1). Modellen lyfter flera olika faktorer, så som kontextuella förutsättningar (samhället personen befinner sig i, i form av exempelvis lagar eller attityder), individens specifika identitet, utsatthet och skyddsfaktorer (hanteringsstrategier och socialt stöd) som kan samverka och påverka utvecklandet av ohälsa. Tidigare undersöktes framför allt den psykiska hälsan, men idag vet vi att även den fysiska hälsan kan påverkas negativt av minoritetsstress.

Minoritetsstressen kan beskrivas som både extern (orsakad av yttre faktorer) och intern (inre reaktioner). Den yttre minoritetsstressen förekommer på både makro- och mikronivå; det kan vara allt från begränsande lagar till diskriminering, mobbning på arbetsplatsen och att få konstiga blickar. Den inre minoritetsstressen visar sig genom oro för att utsättas, exempelvis genom att fundera över vad som kommer att hända om jag kommer ut för mina nya kollegor på

jobbet, eller om jag kan hålla min partner i handen ute på gatan. Inre minoritetsstress yttrar sig också genom att individen övertar samhällets syn på den identitet hen har, där hen själv kan tycka att det vore bättre att vara heterosexuell och cisperson. Det kan också leda till att en person döljer sin identitet. Intern minoritetsstress kan förstås som till stor del orsakad av den externa utsattheten. En deltagare beskriver det så här:

Och sen, det som jag känner har gett mig en slags stress det är ju inte det faktum att man är lesbisk eller vad man är utan det är ju liksom den ständiga känslan av skam också, man slår på sig själv, man dömer sig själv, det har man ju varit jättebra på. Man införlivar samhällets normer. (Lesbisk ciskvinna, 69 år.)

Här beskriver deltagaren tydligt hur samhällets normer kan bli till inre upplevelser som starkt påverkar självkänslan och i förlängningen livsutrymmet.

Modellen har bidragit till en förståelse för att ansvaret för exempelvis psykisk ohälsa bör läggas på det omgivande samhället i stället för att ses som individens egna problem. Detta har haft en positiv påverkan på hbtq-personer själva, men också på möjligheten att förmedla en bättre förståelse för hbtq-personers livsvillkor, att utveckla interventioner som riktar in sig mot rätt saker och att förbättra bemötandet. Detta är i linje med arbetet riktat mot våld i nära relationer som tydligt lyft in kunskap (exempelvis om normaliseringsprocessen) för att minska en tendens att skuldbelägga offret.

Minoritetsstressmodellen har dock också kritiserats. Till exempel lyfter den ursprungliga modellen inte fram de mer subtila och vardagliga upplevelser som är vanliga för hbtq-personer i form av mer osynligt våld. Det har argumenterats för att mikroaggressioner behöver lyftas fram för att tydliggöra hbtq-personers erfarenheter och nyligen uppdaterades minoritetsstressteorin bland annat genom att tydliggöra att mikroaggressioner bör ses som en extern minoritetsstress. Att mikroaggressioner läggs till den externa utsattheten som inkluderar fysiskt våld är i linje med hur vi ser på mikroaggressioner i denna text.

Vad är mikroaggressioner?

Mikroaggressioner är alltså en form av yttre minoritetsstress. Mikro hänvisar här till nivån av utsatthet. Det rör sig alltså om interaktioner, snarare än förutsättningar på makronivå, så som lagar. Jämfört med exempelvis diskriminering i laglig bemärkelse och fysiskt våld, beskrivs mikroaggressioner istället som mer subtila och därför ibland svåra att känna igen och värja sig emot. Det kan jämföras med det psykiska våldet som förekommer i en del parrelationer, som kan vara svårare att få syn på och där juridiska verktyg ibland saknas.

Mikroaggressioner är våldsamma i den bemärkelsen att de används för att medvetet eller omedvetet skada eller kontrollera den som utsätts genom förlöjliganden, osynliggörande eller ifrågasättanden, vilket är en form av maktutövande. I det här fallet utövas makten av majoritetssamhället, eller en person som tillhör majoriteten, och riktar sig mot en person som tillhör en minoritet. Precis som övrig utsatthet som har samband med en persons identitet, har det också visat sig att mikroaggressioner påverkar delaktigheten, livskvalitén och hälsan. Hur utsattheten påverkar och därigenom kontrollerar beteenden, tankar, känslor och livsutrymmen beskrivs också tydligt av våra studiedeltagare.

Begreppet mikroaggression innehåller flera underkategorier. Det finns framför allt tre sorters mikroaggressioner: Mikroangrepp, mikrokränkning samt att en persons upplevelser och reaktioner ogiltigförklaras, så kallad mikroinvalidering. Här tänker man sig att mikroangrepp är medvetna, det vill säga att avsändaren är medveten om hur uttalandet eller handlingen kommer att uppfattas, medan mikrokränkningar och mikroinvalideringar oftare är omedvetna och kanske till och med välmenade. Detta tydliggörs av frågan som inleder denna text vilken speglar reaktionen hos en person som inte förstår varför det hen sagt framkallat en negativ reaktion. En viss reaktion kan då lätt upplevas som orättvis, överdriven eller opåkallad hos den som ställt frågan. Nedan följer beskrivningar och exempel i form av citat av de olika formerna av mikroaggressioner.

Mikroangrepp kan vara att medvetet utesluta någon på grund av hens identitet eller att kalla någon för nedsättande ord. Mobbning i skola

eller på arbetsplatsen hör hit, men det är inte ovanligt att personer utsätts i sina hem, av sina familjer eller av främmande (inklusive yrkesverksamma på myndigheter, inom vård och omsorg eller annat). I nedanstående exempel beskrivs vardagliga upplevelser förknippade med att avvika från samhällets förväntningar.

En bra dag så tittar folk mig i ögonen med en blick som om "Vad är det för fel på dig?" Eller "Jag hatar dig", i princip. Och en dålig dag så kan en bil stanna framför mig så att passageraren kan hänga ut och peka långfinger. Främmande män kan skrika efter mig för att jag är fel klädd. Barn kan ropa efter mig: "Du är kille!" Ungdomar kan skratta åt mig. (Transkvinna, 32 år.)

Mikrokränkningar hänger ihop med ofta obearbetade och omedvetna fördomar och stereotyper som kommer till uttryck genom kommentarer eller frågor. Det kan handla om föreställningar om hur "transpersoner" eller "homosexuella" är som grupp och att uttrycka det gentemot en specifik individ. Det kan också handla om förväntningar kopplade till könsnormer, exempelvis att alla identifierar sig som kvinnor eller män, eller sexualitetsnormer, exempelvis att bisexualitet bara är en fas, att alla homosexuella män är bra på design och gillar schlager, eller att alla transpersoner mår dåligt. Här ingår också en föreställning om att det i sig är något dåligt med att avvika från exempelvis cis- eller heteronormer (alltså att det är sämre att vara hbtq-person). Citatet tydliggör hur vanliga fördomar om en grupp kan uttryckas oprovocerat i mötet med en individ.

Sen har det varit mycket också kring det här med könssjukdomar också faktiskt. Att man liksom som bisexuell skulle va lite mer ja men potentiell vad ska man säga risk med sjukdomar. Jag var inne i nåt tjejjäng då var det såhär "ja men du som bisexuell du kanske kommer in här i vårt gäng och sprider runt sjukdomar". (Bisexuell ciskvinna, 43 år.)

Mikrokränkningar kan också uttryckas genom exotifiering:

Jag vet inte hur många gånger som medelålders kvinnor som jag läser som nån form av heterosexuell variant som går runt och tittar på sin mobil och liksom stan och sin omgivning, men så fort de ser ett killpar

som håller varandra i handen så bara lyser de upp och tycker att det är det gulligaste de sett. [...] Men de ler stort, kanske en hand över bröstet, vrida lite på nacken och bara "Åhhh". Och jag fattar, det är fint menat, de vill bara visa att de är med på båten liksom och ehm råkar exotifiera lite på vägen dit. (Homosexuell ciskille, 26 år.)

Här tydliggörs hur en välmenad gest ändå kan upplevas obehaglig och förminskande.

Mikroinvalideringar handlar framförallt om att osynliggöra eller ogiltigförklara en persons upplevelser, till exempel genom att säga att det ju inte är något problem längre att vara homosexuell i Sverige, att förneka att man själv bär på negativa stereotypa föreställningar, eller att tycka att någon överreagerar ("Så farligt är det väl inte att råka säga fel pronomen.").

Plötsligt säger någon "hon" [om mig] och jag är inte riktigt beredd på det för alla andra har sagt "han" den dagen. Det är klart att det är en stress liksom. Det berättade jag för henne [läkaren] och då sa hon: 'om [vårdpersonal] måste du kunna lämna dig själv hemma' och det var liksom oprofessionellt av mig. (Queer transkille, 27 år.)

Ovanstående exempel illustrerar några av de sätt som mikroaggressioner kan ta sig uttryck på, men förtydligar förhoppningsvis både variationen av upplevelser och de allvarliga följder dessa kan ha för personers livsutrymme.

Hur hanteras mikroaggressioner av den som utsätts?

Hur den som utsätts för mikroaggressioner hanterat denna utsatthet kan sättas i relation till hur utsatthet för annat våld hanteras.

Hanteringsstrategier nämns redan i den ursprungliga minoritetsstressmodellen som en viktig faktor som påverkar måendet. Det är alltså både viktigt att ta hänsyn till en människas faktiska utsatthet, hur hon reagerar på den och hur hon hanterat den. Vid utsatthet (för våld generellt eller mikroaggressioner specifikt) är stresssystemet aktiverat och kroppen är beredd på att fly eller fåta. Vanliga hanteringsstrategier är exempelvis att göra motstånd (saga ifrån, stå upp för sig själv), ta sig ur situationen, eller släta över. En del

strategier fungerar bra både kortsiktigt och långsiktigt, medan andra fungerar bra i stunden, men för med sig negativa konsekvenser över tid. Exempelvis kan det fungera bra i stunden att gå ifrån en situation. Detta är en vanlig strategi om en situation upplevs som hotfull.

Flera av deltagarna i våra studier beskriver att de gjort det när de utsatts för offentliga kränkningar eller när de läst av en plats eller situation som hotfull. Om det är en plats där utsattheten är återkommande, men som samtidigt kan vara viktig att befinna sig i för att främja den fysiska och psykiska hälsan, eller för framtida färdigheter (exempelvis skola, träning eller sociala sammanhang), så kan ett undvikande av sådana platser leda till långsiktiga problem. Det blir också svårt att undvika utsatthet som sker i hemmet. Andra hanteringsstrategier kan fungera bra långsiktigt, men eventuellt medföra risker i stunden, exempelvis att göra motstånd, som den här deltagaren berättar:

Och sen så hade vi gått ifrån parken och mötte några snubbar som gick förbi oss, som läste av i alla fall att min kompis var gay, för att han syns det kanske mycket mer på än vad det gör på mig, eller i alla fall sådär omedelbart. Och då började, frågade de såhär, eller började ropa såhär "Aa är ni bögar eller?" Och då, bara för att liksom fuck you så gav jag honom [vännen] en kyss på munnen och svarade ja. Och ehm, då så blev jag slagen i ansiktet aa och misshandlad. [...] Och sen som sagt matade [han] mig med ett antal slag i ansiktet. Och jag polisanmälde ju det här, men polisen brydde sig ju föga. (Homosexuell ciskille, 28 år.)

Här beskriver intervjupersonen, en ung homosexuell man, en händelse som inleds med ett verbalt mikroangrepp, där de främmande männen ropar efter intervjupersonen och hans kompis. När intervjupersonen kysser sin kompis eskalerar situationen snabbt och de främmande männen tar till fysiskt våld. Här blir det tydligt att den förhöjda vaksamhet många beskriver att de har i sin vardag är befogad. Många gånger står valet mellan att riskera påhopp, hot, eller som i exemplet fysiskt våld, eller att ge efter för rädslan och leva med känslan av att inte ha stått upp för sig själv, vilket i sin tur kan vara förknippat med negativa tankar och känslor. Händelsen avslutas dessutom med att polisen inte visar intresse att följa upp en anmälan,

vilket ger känslan av att samhället inte reagerar nämnvärt på utsattheten.

Att söka socialt stöd nämns av många som särskilt viktigt för att hantera utsatthet och främja hälsan långsiktigt. Det är vanligt att söka socialt stöd både i stunden och genom att träffas på trygga platser där det går att uppleva en paus från det normativa i samhället och komma till ro tillsammans med människor med liknande upplevelser. Att kunna prata med andra om sina upplevelser är särskilt viktigt. Något som är utmärkande för mikroaggressioner är att de ibland är svåra att få syn på. Den som utsätter någon annan kanske menade väl eller upplever det som sagts som harmlöst. Den som utsatts kan känna sig osäker över hur situationen bör tolkas. Då kan det uppstå en osäkerhet både kring hur man ”bör” reagera emotionellt och om och i så fall hur, man ska reagera på situationen.

Ofta när en är med om något sådant, precis direkt efteråt också speciellt, så är man lite så här: ’Var det? Vad handlade det där om? Var det något konstigt? Sa jag något konstigt? Skulle jag bemött?’ Att man blir lite osäker på vad det faktiskt innebar så och då är en också väldigt sårbar tror jag i den situationen, i den stunden. (Pansexuell kvinna med erfarenhet av att rasifieras, 26 år.)

Hanteringsstrategier kan också användas i förebyggande syfte och detta blir särskilt relevant för hanteringen av mikroaggressioner. Deltagare i våra studier beskriver att de är vana att läsa av rummet för att vara förberedda på eventuella faror. De använder sig av strategier så som att komma ut i förebyggande syfte, så att personen framför dem inte hinner säga något fel och sedan känna sig dum om de blir rättade. De ignorerar ofta när det blir fel, exempelvis när de eller deras partner blir felkönade, eller så tar de ansvar för att släta över (”Det kunde du ju inte veta.”). Ibland görs detta för att inte väcka negativa reaktioner.

Och [...] jag [måste] vara tillmötesgående *skratt* för att liksom komma dit man vill så får man ju vara förstående för den här jävla okunskapen. (Heterosexuell transman, 31 år.)

Här beskriver deltagaren en frustration med omgivningens okunskap som han hanterar själv för att i stället tålmodigt arbeta för förändring. Det verkar också finnas en förväntning om att det är den mest strategiska vägen framåt. Han räknar inte med att samhället i stort, eller de personer han möter, skulle ta ansvar för sin okunskap, framför allt inte om han uttrycker sin frustration.

Strategi väljs ofta baserat på dagsform, på en uppskattning om hur det skulle landa och på hur viktig relationen är (exempelvis om man kommer att träffa personen igen). Dessa beslut behöver tas snabbt i stunden, vilket förklarar varför många försöker att ligga steget före. Sammantaget beskrivs här ett pågående emotionellt och relationellt arbete där deltagare tar ansvar för både egna och andras emotioner, detta för att skapa ett utrymme där de kan få finnas till. Här blir det tydligt att mikroaggressioner upplevs som pågående och kopplade till en ständig beredskap snarare än att kopplas till specifika och avgränsade situationer. Det potentiella våldet kan också ske genom vem som helst, det innebär att en beredskap att hantera våldet krävs så snart personen rör sig bland människor, vilket även inkluderar digitala miljöer.

Varför är kunskap om mikroaggressioner relevant för yrkesverksamma och hur kan de undvikas?

Som flera av citaten ovan visar tvingas personer som tillhör minoriteter att ta ett stort ansvar för att bedöma omgivningen och göra avvägningar om hanteringsstrategier. Deltagarna beskriver att de utbildar, står ut, slätar över och gör motstånd på olika sätt. Detta tar energi och tid som skulle kunna användas till annat. Det kan påverka stressnivåer och måendet när stresssystemet är i gång, kortisolnivåer är höga och tid för återhämtning saknas. Mikroaggressioner blir ett sätt för majoriteten att upprätthålla en maktförskjutning där de flesta kan gå på som vanligt och överlåta ansvaret för att förklara och hantera situationer som uppstår till dem som tillhör en minoritet. Med detta i åtanke kan mikroaggressioner ses som en maktutövning och ett vardagligt utövande av våld. Det är självklart oförenligt med ett professionellt förhållningssätt, oberoende av om det är inom vården, inom socialtjänst eller som lärare. Inom de flesta yrken finns etiska

riktlinjer och krav på ett gott bemötande, ibland, som inom vården och socialtjänsten, är detta till och med lagstadgat (exempelvis genom krav på en jämlik vård). Ändå är det tydligt att människor utsätts på olika samhällarenor, i bemötandet av polis, socialtjänsten, inom hälso-sjukvård och av andra professionella i samhället.

Om vi möter en person inom ramen för vår yrkesverksamhet och säger något klumpigt eller felaktigt tycker vi kanske själva att det är en enstaka händelse och ingen stor grej, om vi ens uppmärksammas på det. För personen i fråga kan det däremot vara en upprepning av en händelse som sker flera gånger om dagen och därför nöter ner självkänslan. Om en klient inte känner sig sedd, eller upplever att den yrkesverkamma har märkliga föreställningar om den grupp som klienten tillhör kommer det att påverka samarbetet med försämrade resultat av insatsen som följd.

Det är därför först och främst viktigt att ha relevant kunskap om olika samhällsgrupper som klienten vi möter kan tillhöra. Frågor som ställs ska vara relevanta för det arbete som ska genomföras och bör inte ställas av nyfikenhet bortom uppdraget. Inför och under arbetet bör den yrkesverkamma medvetandegöra sig sina egna föreställningar om gruppen klienten tillhör. Då mikroaggressioner ibland är baserade på oreflekterade fördomar och kan vara omedvetna är de också svåra att upptäcka hos sig själv. Något som brukar rekommenderas är därför att inta en reflexiv hållning genom att granska sig själv och sina egna erfarenheter och hur de kan påverka situationen och mötet. Med detta undviks också oklarheter som speglas av frågan som inledde denna artikel.

Slutligen uttrycks ett gott bemötande i handlingar. Yrkesverkamma bör kunna förmedla att rummet är tryggt och att det går att komma ut (så att klienten kan sluta fundera över det). Språk spelar roll när information inhämtas, exempelvis om vem klienten är och vem klienten står nära (här bör exempelvis könade ord undvikas inledningsvis; fråga hellre hur klientens familj eller sociala nätverk ser ut och om hen har partner, än att fråga specifikt efter en fru/man/flickvän...). Om klienten kommit ut bör hens identitet bekräftas och stärkas upp om möjligt (här får gärna könade ord

användas som bekräftar personens könsidentitet). Använd de ord och namn klienten själv använder.

I bästa fall kan klienten släppa gardet och slipper ta ansvar för den yrkesverksammes kunskap eller känslor, vilket tillåter båda att fokusera på anledningen för mötet.

Sammanfattningsvis

Mikroaggressioner kan ses som en maktutövning och ett vardagligt utövande av våld gentemot minoriteter och de som inte följer normen.

Mikroaggressioner har liknande följder fysiskt och psykiskt som andra former av psykiskt våld.

Mikroaggressioner upplevs också i mötet med yrkesverksamma och kunskap inom ämnet är därför centralt för att kunna genomföra ett gott jobb.

Vidare läsning

Lundberg, T. Malmquist, A., & Wurm, M. (2022). Upplevelser och hantering av minoritetsstress och mikroaggressioner bland unga hbtq-personer i Sverige. I: Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor (MUCF). "*Jag är inte ensam, det finns andra som jag*" Rapport om unga hbtqi-personers levnadsvillkor. Hämtad från: <https://www.mucf.se/publikationer/jag-ar-inte-ensam-det-finns-andra-som-jag>

Lundberg, T., Malmquist, A., & Wurm, M. (red.) (2017). *HBTQ+: Psykologiska perspektiv och bemötande*. Stockholm: Natur & Kultur.

Summanen, E. & Wurm, M. (red.) (2023). *Trans: Fakta, forskning och erfarenheter*. Stockholm: Natur & Kultur.

Izabela A. Dahl

Izabela A. Dahl är docent och lektor i historia vid Örebro universitet. I sin forskning har hon ägnat sig åt socialhistoria och sociala maktrelationer ur ett historiskt perspektiv. Med avstamp i migrationshistoria, antisemitismens historia och i samband med historia om humanitär hjälp och flyktingmottagande har hon berört frågor kring social inkludering och diskriminering. Som forskare är hon ansluten till Centrum för våldsstudier (CVS), hon medverkar till att främja demokrati och deltar i olika samhällsrelevanta sammanhang.

Epistemiskt våld – vad är det?

Våld har en nära koppling till maktutövning. Våld förekommer i olika situationer i vardagen både mellan människor såväl som i bredare sociala och institutionella sammanhang. Ur ett rättsvetenskapligt perspektiv kan våld förstås som en fysisk eller psykisk kraftinsats, men våld kan också ses som ett utövat tvång för att inskränka eller försvaga en persons vilja eller möjligheter. Den första aspekten som innefattar en fysisk eller psykisk kraftinsats associeras tydligt med våld, den andra aspekten däremot, den om att försvaga någons handlingsutrymme, inte lika tydligt framstår som våldsamt. Rent praktiskt är inskränkning av en persons handlingsutrymme sällan betraktad som våld, detta eftersom inskränkningarna ofta kan kopplas till sociala och institutionella sammanhang. I det sociala och institutionella sammanhanget tenderar man snarare att tänka på orättvisor än regelrätt våld, orättvisor som kan uppstå överallt. Trots att orättvisor kan uppfattas som våldsamma, uppstår tvivel kring huruvida de verkligen kan betraktas som ett uttryck för våld och i så fall vilken typ av våld det skulle handla om.

Våld i sociala och institutionella sammanhang talas i forskningen om i termer av så kallat indirekt våld. Till skillnad mot direkt våld som utförs mellan individer, handlar indirekt våld mer om våldsamma effekter kopplat till hur sociala, statliga eller institutionella strukturer kan verka diskriminerande. Indirekt våld kallas också för strukturellt

våld. Exempel på strukturellt våld kan vara ålderism, klassism, elitism, etnocentrism, nationalism, speciesism, rasism och sexism, vilka alla kan medföra våldsamma effekter för enskilda individer eller grupper – men där enskilda våldsutövande aktörer är svårare att identifiera.

Detta bidrag reflekterar över en typ av strukturellt våld som kallas för epistemiskt våld och som är kopplad till hur kunskap skapas. Begreppet epistemiskt våld kommer att förklaras och konkretiseras med avstamp i ett historiskt exempel som sätter begreppet i ett sammanhang för att tydliggöra vilka uttrycksformer det kan ta.

Strukturellt våld

Begreppet "strukturellt våld" introducerades av sociologen och politologen Johan Galtung i slutet av 60-talet som ett nytt sätt att tänka kring våld. Galtung ifrågasatte tanken att våld enbart måste upplevas personligen för att det ska betraktas som våld. Istället identifierade Galtung strukturellt våld som en form av, som tidigare nämnts, indirekt våld, en form av kontroll eller aggression som inte innefattar fysisk skada, men som ändå kan ha allvarliga konsekvenser för offret. Indirekt våld uppstår alltså genom användning av metoder som manipulering, förnedring, tystnad, isolering och andra beteenden inom sociala och institutionella strukturer som bidrar till att skada en persons självkänsla, psykiska hälsa och personliga välbefinnande.

Förtjänsten med begreppet strukturellt våld är ett vidgat perspektiv på våld bortom enbart individuella handlingar och som även inkluderar samhällets och kulturens organisering. I bredare sociala sammanhang är alltså ojämlikhet ett resultat av strukturellt våld. Enligt Galtung händer ojämlikheten inte bara av sig själv, utan är något som skapas. Det innebär att i stället för att bara tänka på vad som händer och resultatet, kan vi bättre förstå samspelet mellan våld och ojämlikhet.

Denna nya tolkning av våldets natur resulterar i att konsekvenserna av strukturellt våld inte alltid är omedelbart uppenbara för de som drabbas. De som lever under dess påverkan kanske inte ens är medvetna om det, eftersom deras tankar och handlingar har blivit formade av de begränsande och förtryckande mönster som är en del

av deras vardag. Det strukturella våldet blir sålunda som en osynlig makt som styr och begränsar människors livsmöjligheter utan att de ens reflekterar över det.

Detta sätt att förstå strukturellt våld medför en djupare insikt i hur samhällets och kulturens strukturer kan vara skadliga på liknande sätt som fysiskt våld. Det beror på att strukturellt våld innefattar olika former av social och institutionell diskriminering. Det kan handla om allt från ojämlig fördelningen av inkomster, utbildningsmöjligheter och förväntad livslängd, till välståndsklyftan mellan industriländer och utvecklingsländer. Begränsade livschanser på grund av miljöförstöring fångas också in i begreppet strukturellt våld. Sammanfattningsvis innebär strukturellt våld en bred definition som betonar att våld behöver ses som effekter av ojämlikhet i sociala och institutionella sammanhang. Våld kan inte bara tillskrivas konkreta aktörer utan behöver förstås i relation till hur samhället är utformat, rotat i dess sociala strukturer, värderingar, normer, institutioner och maktförhållanden.

Epistemiskt våld

Epistemiskt våld beskriver den typ av strukturellt våld som utövas i samband med produktion, spridning och erkännande av kunskap. Ordet ”epistemiskt” kommer från det grekiska "episteme", vilket betyder olika sätt att tänka eller helt enkelt "att tänka och veta". I den antika Nikomacheiska etiken särskildes episteme från andra former av kunskap: åsikt (doxe) och praktisk färdighet (techne). Episteme betonar en djupare och mer systematisk form av kunskap eller vetenskap. Inom filosofiska och teoretiska sammanhang, som till exempel i arbeten av filosofen Michel Foucault, hänvisas episteme till den grundläggande förståelsen och de regler som styr vad som anses vara sant, vad som ses som relevant kunskap och vetenskap inom en viss tidsperiod eller kultur. Med andra ord, episteme handlar om den djupare och mer organiserade typen av kunskap som bygger på system och regler, inte bara vad vi för tillfället tror eller vet. Eftersom kunskap och makt alltid hör ihop kan sådana system och regler också skapa våld.

Det var den feministiska forskaren Gayatri C. Spivak som på 1980-talet myntade begreppet ”epistemiskt våld”. Epistemiskt våld betecknar upprätthållande av ojämlikheter och maktstrukturer genom att förhindra att människor utanför den dominerande gruppen uttrycker sina erfarenheter eller bidrar med sin kunskap. I hennes essä *Can the Subaltern Speak?* använde Spivak begreppet för att prata om hur människor i koloniala och patriarkala situationer, såsom indiska kvinnor och andra marginaliserade grupper, systematiskt tystas och objektifieras. Hon satte fokus på hur vissa grupper fråntas rättigheten att uttrycka sina egna åsikter eller berätta sin historia, och att de därmed inte blir tagna på allvar som kritiskt tänkande människor.

Epistemiskt våld utövas alltså när vissa perspektiv, erfarenheter eller kunskaper osynliggörs eller förminskas. Det leder till att vissa perspektiv eller hela kunskapsinriktningar exkluderas från vad som i allmänhet anses vara relevant kunskap. Som filosofen Michel Foucault påpekade hör kunskap och makt alltid ihop. Det betyder att där det finns makt finns det också en sorts kunskap kopplat till den. Makt och kunskap är därmed två sidor av samma mynt. Det här innebär att kunskap och vetenskap inte bara handlar om fakta. Vad som ses som fakta måste förstås som påverkat av vilka som har makt över att definiera vad som anses vara rätt eller sant.

Epistemiskt våld är alltså kopplat till hur kunskap skapas, delas och erkänns. Om vissa aktörer nekas epistemiskt handlingsutrymme innebär det att utnyttja epistemiska resurser för att etablera normer kring underordning och hierarkisering av kunskap och kunskapsproduktion. Ett exempel på detta kan vara när vissa perspektiv, kunskapstraditioner eller teorier ges företräde samtidigt som andra förtrycks och förbises. Tänk dig en situation där en akademisk institution främst erkänner och belönar vetenskapliga bidrag från en specifik etnisk grupp, medan andra etniska grupper ignoreras eller marginaliseras. Detta skapar en snedvriden bild av vad som räknas som värdefull kunskap och vilka perspektiv som anses vara relevanta. I ett sådant scenario är det epistemiska våldet närvarande genom att det favoriserar vissa perspektiv och undertrycker andra. Det resulterar i att vissa aktörer inte ges

tillräckligt utrymme för att delta i kunskapsproduktion och därmed inte heller tillåts påverka hur kunskapen formas och presenteras. Detta kan förstärka befintliga hierarkier och normer som favoriserar vissa grupper medan andra förblir underordnade och exkluderade.

En annan viktig sak är att epistemiskt våld hänger samman med historia. Det har att göra med att vissa människor har haft mer makt än andra genom kolonialism, som när vissa länder tog över andra länder och styrde dem. Detta har gjort att vissa tankesätt och sätt att förstå saker har blivit mer värda än andra. Det här har särskilt påverkat kvinnor och människor från ursprungsbefolkningar. De har känt att deras tankar och kunskap inte blir tagna på allvar, vilket är exempel på den djupa koppling mellan makt, kunskap och hur vi förstår världen som diskuterats ovan. För att ändra på detta behöver vi finna sätt att lyssna på olika sätt att tänka och förstå världen.

Olika typer av epistemiskt våld

Eftersom epistemiskt våld hänger ihop med hur kunskap skapas och sprids märks det här våldet på platser där kunskap formas, som i skolor, universitet, bibliotek och andra ställen där forskning och utbildning sker. Här kan vissa tankar och idéer bli mer betydelsefulla än andra och komma att påverka vad vi vet och hur vi tänker. För att sortera ut olika sätt där epistemiskt våld kan förekomma, har statsvetaren Claudia Brunner delat in epistemiskt våld i tre nivåer: mikro-, meso- och makronivå. Dessa nivåer hänger ihop och påverkar varandra, ibland överlappar de och anknyter till varandra. Hur detta sker visar det historiska exemplet längre ner i texten.

Enligt Brunner beskriver mikronivån konkreta erfarenheter av epistemiskt våld där en person kränks i sin kapacitet som vetande. Till exempel, om någon blir illa behandlad på grund av kön eller hudfärg, så är det som om deras tankar och idéer inte räknas. Det kan också vara att vissa människors åsikter och kunskap inte blir tagna på allvar på grund av nedvärdering av deras erfarenhets- och kunskapspositioner. Exempelvis kan deras röster, positioner och kunskap marginaliseras, ignoreras eller ogiltigförklaras på grund av rasistiska eller sexistiska tillskrivningar. Samtidigt kan vissa människor som har mer makt använda detta för att trycka ner någon

med mindre makt, men de kanske inte ens inser att de gör det. De har en osynlig fördel och kan utöva epistemiskt våld utan att detta erkänns eller problematiseras som våld.

På mesonivån handlar utövande av epistemiskt våld om hur något bestäms vara giltig kunskap, vilket kan göra att vissa tankar och idéer anses vara bättre än de andra. Vissa sätt att tänka och veta blir viktigare än andra. De mest populära sätten att tänka kommer då ofta från några grupper, och det kan göra att andra sätt att tänka inte tas på allvar. Kunskap skapas i olika delar av världen, men ibland är det som om vissa platser och människor får mer makt över vad vi tänker och vet än andra. Ett vanligt exempel som ofta lyfts är hur engelskspråkig kunskapsproduktion sprids brett inom akademiska sammanhang. Det här kan vara orättvist eftersom kunskapsproduktion från andra geografiska områden inte får samma spridning och därmed får inte alla forskargrupper eller forskare samma chans att dela sina tankar och idéer. Så på den här nivån handlar det om hur vi bestämmer vad som är relevant kunskap och hur vissa tankar blir mer värda än andra. Det handlar också om hur vissa grupper har mer makt att forma vad som är giltig kunskap eller inte.

På makronivå betraktas slutligen hela världen och den globala maktordningen. Eftersom världen är organiserad på olika sätt med avseende på makt påverkar denna ordning människors tillgång till kunskap. Det har exempelvis att göra med kolonialismens historia. Kapitalism och olika former av fördelningsmekanismer påverkar hur pengar och ekonomi fungerar och hur resurser fördelas. Stater kan genom regleringar av utbildningssystemen påverka kunskapsproduktionen, vem har tillgång till utbildningen och därmed universiteten. Dessutom förekommer eurocentrism, att det som kommer från vissa delar av Europa är det bästa och mest värdefulla. Allt detta kan vara svårt att ändra på eftersom det har pågått länge är komplext och ligger bortom den enskilda människans inflytande. Men det är viktigt att tänka på under vilka förutsättningar kunskapsproduktion skapas. Likaså är det viktigt att tänka på hur förekomsten av epistemiskt våld påverkar människors vetenskapliga

handlingsutrymme på olika platser i världen och i olika konkreta situationer.

De första tyska vetenskapskvinnorna

Under lång tid försvarades eller nekades tyska judar tillträde till universitet och andra vetenskapliga institutioner. Men under Weimarrepubliken kunde de uteslutande manliga akademiska strukturerna upplösas och inrättandet av demokratiska strukturer kunde inte längre stoppas. Mellan 1909 och 1936 doktorerade 595 kvinnor vid den filosofiska fakulteten vid Berlins universitet. Bland dessa pionjärkvinnor, vilka bröt upp de akademiska strukturerna, var många av judiskt ursprung. När nationalsocialisterna kom till makten tog den just påbörjade historien om judiska vetenskapskvinnor och kvinnliga akademiker i Tyskland dock slut. Universitetens och andra institutioners försök att motverka den systematiska diskrimineringen av personer av judiskt ursprung inom den offentliga sektorn misslyckades dock på grund av de förföljelseåtgärder som nationalsocialisterna införde. Inom det akademiska livet varierade fördrivningens intensitet mellan olika universitet och fakulteter. Redan 1933 och 1934 emigrerade 650 akademiker från det tyska riket. Bland dem fanns många internationellt kända personer.

Grannländer till Nazityskland reagerade med bestörtning och maktlöshet, men också med okonventionellt stöd. Internationella hjälporganisationer bildades för att skapa ett stöd för de akademiska emigranterna, till exempel *Academic Assistance Council i London 1933*, och *Emergency Committee in Aid of Displaced German Scholars i New York*. 1936 publicerades den första "List of Displaced German Scholars", som innehöll 1624 namn på akademiker från tyska riket och blev senare en viktig källa för exilforskning. Nästan 600 kvinnliga akademiker ansökte om stöd hos organisationen *International Federation of University Women (IFUW)* efter den påtvingade emigrationen under åren 1933–1945. Deras ansökningar beviljades trots den allmänna bristen på ekonomiska resurser. Det visade en granskning av korrespondensen om flyktinghjälp som förts av organisationen, grundad i London 1919.

Erfarenheterna av att vara i exil kan variera stort. Den typiska emigrationen eller den typiska exilen – som en kollektiv erfarenhet eller som en enhetlig livsvärld – har dock aldrig existerat. Detta även om förföljelse och upplevelsen av att vara främmande tillhör varje exil. Däremot påverkar strukturella och sociala maktförhållanden de landsflyktigas öden även om emigranterna fick klara av exilrelaterade utmaningar i huvudsakligen egen regi.

En viktig kritik av exilforskningen under 1980-talet riktades mot att de främst fokuserat på emigrerande kvinnor som lyckats väl i livet. De första biografier om emigrerade kvinnor som publicerades handlade om framträdande och högt presterande kvinnor som *trots* sin emigration lyckades i livet. Dessa skildringar lyfte därmed särskilt kvinnors yrkesmässiga och konstnärliga framgångar, medan de problem som exilkvinnor mötte till följd av den restriktiva flyktingpolitiken endast gavs en underordnad roll.

Akademiker var trots allt bland de mest privilegierade av emigrantkvinnorna. Trots detta var möjligheterna att utöva sitt akademiska yrke i exil lägre jämfört med deras manliga kollegor. De kunde inte lita på samma breda och etablerade nätverk som männen och agerade snarare som isolerade öar i det akademiska sammanhanget. Att fortsätta med sitt akademiska arbete under de nya omständigheterna ledde därmed till ökad yrkesmässig osäkerhet, och så även i det privata livet. Den sociala rollfördelningen gjorde att emigrantkvinnorna i högre grad konfronterades med spänningen mellan yrkes- och familjeliv. Att leva i exil innebar att ta hänsyn till familjens behov, där den sociala normen påverkade att kvinnor förväntades ta större ansvar för familjens trygghet i vardagen.

Bristande jämställdhet påverkade även tidpunkten för familjens flykt. Det stödde oftare mäns möjligheter att kunna etablera sina professionella kontakter snarare än kvinnors behov av kontakter. Därmed påverkades kvinnornas handlingsutrymme i exilen även av deras manliga partners beslut. Den könsmässiga asymmetrin fortsatte under och efter emigrationen, till exempel genom hur kvinnors intellektuella prestationer bedömdes. Den könsmässiga skevheten påverkade vardagslivet för alla kvinnor, men särskilt livet för kvinnor

i akademiska yrken. Det dröjde fram till 1990-talet innan frågan om nationalsocialismens fördrivning av kvinnliga akademiker blev beforskat. Det var i och med denna forskning som det epistemiska våld som riktats mot denna grupp började uppmärksammas.

Epistemiskt våld som problem

Det historiska exemplet diskuterat ovan visar på problemet med epistemiskt våld. Exemplet med vetenskapskvinnorna och nedvärderingen av deras forskningsresultat visar att epistemiskt våld påverkas av en rad faktorer: exempelvis tidens anda, ideologier, politiska och sociala maktstrukturer, såväl som sociala normer och orättvisor som skapas i det vardagliga livet. Med hjälp av ett historiskt perspektiv kan vi tydligare se våldet i en samhällskontext.

Exilforskning etablerades på 1970-talet som ett tvärvetenskapligt forskningsområde och utvecklades till att handla om migration och integration. Från 1990-talet har exilforskare som Tina Jacobsen undersökt kvinnliga flyktingars vardagsliv och konstaterat en så kallad "dubbel anonymitet". Det innebär att de är frånvarande både i det historiska källmaterialet och osynliggjorda i exilforskningen. Användning av då nya materialimsamlingsmetoder som inkluderade muntliga källor möjliggjorde att genomföra ett minnesarbete som har inkluderat frågor om genus i exilens historia. Det har också lett till utveckling av nya frågeställningar och nya perspektiv på ämnet. Resultatet blev ett synliggörande av kvinnors kulturella prestationer som tidigare förstörts, förtryckts och glömts bort under och efter andra världskriget av den nazityska politiken. Intresset för exilkvinnors historia har bidragit till ny och viktig kunskap inom både forskningsområdet kvinnohistoria och inom vetenskapshistoria.

Epistemiskt våld underminerar eller förvränger former av kunskap som inte passar in i det dominerande synsättet. Det är ett synsätt som ofta förutsätter en universalistisk syn på kunskap, vilket innebär att det anses finnas en objektiv sanning och att kunskapen är universell och tillämplig oavsett individuella erfarenheter eller sammanhang. Därmed fungerar epistemiskt våld som ett hinder för en bredare och mer inkluderande förståelse av kunskap och kunskapsproduktion som tar hänsyn till olika perspektiv och erfarenheter. Detta innebär

också att vi behöver vara medvetna om och ifrågasätta den maktdynamik som formar vad som räknas som "sann" kunskap och vilka som får delta i kunskapsproduktionen. Osynliggörandet av kunskap och kunskapsproduktion påverkar allas vår kunskapssyn och begränsar samhällsdebatten i allmänhet. Det kan exempelvis hända när mindre etablerade forskningsresultat eller nya idéer inte prövas utan avfärdas som irrelevanta eller obetydliga på grund av forskarnas bakgrund eller identitet, vilket gör det svårt för personen att fortsätta att bidra till samhällsdebatten eller att uppmuntra andra att göra det samma.

Vikten av att fortsätta uppmärksamma epistemiskt våld

Det är viktigt att uppmärksamma och motarbeta epistemiskt våld av flera orsaker. Ett viktigt skäl är att kunskap behöver göras mer rättvis med avseende på hur den skapas, sprids och tillgängliggörs. På så sätt kan vi stödja kunskapens viktiga roll för demokratiutvecklingen. Det handlar om att inte fastna i gamla sätt att tänka, utan att istället försöka förstå och respektera olika synvinklar och erfarenheter. Det handlar också om att skapa en miljö där alla har lika möjligheter att dela med sig av sin kunskap och påverka samhället.

Sedan den första publikationen om strukturellt våld har många forskare ägnat sig åt dess olika uttryck. Den största förtjänsten i Johan Galtungs bidrag var att han lade till den strukturella dimensionen till det traditionella våldsbegreppet, ett begrepp som betecknar avsiktligt destruktiva handlingar av en förövare eller en grupp av förövare. Med begreppet strukturellt våld kunde diskussionen nå bortom slag och direkta skador till att också fokusera på våld som en fråga om hur människors grundläggande behov inte blir tillfredsställda. Exempelvis när människor inte får använda sin intellektuella potential på ett effektivt sätt trots att de redan har beprövat kunskap eller formella kvalifikationer. Livet blir svårare än vad det behöver vara.

Det kan också handla om att det ska finnas möjligheter och potential för hur bra våra liv kan göras genom skolan och högre utbildningen. Om vi inte når upp till det bästa, om vi inte får chansen att vara så bra som vi kan, kan det också vara en form av våld. Jämställdhetsarbete, det vill säga att alla behandlas lika oavsett kön eller bakgrund, är

något som vi fortfarande måste jobba på. Det handlar om att ge alla möjligheten att nå sin fulla potential och inte begränsa dem på grund av orättvisa. Så det är en bit kvar innan vi har gjort allt vi kan för att alla ska få en rättvis chans att utvecklas och lära sig.

Vidare läsning

Gayatri Chakravorty Spivak (2002). Kan den subalternen tala? Skriftserien Kairos, nr 7, s. 73–146.

Miranda Fricker (2018), *Epistemisk orättvisa. Kunskap, makt och etik*. Oxford University Press, Stockholm: Thales.

Dag Balkmar

Jag är docent och lektor i genusvetenskap vid Örebro universitet. Min forskning är inriktad på olika former av genusrelationer, med ett särskilt fokus på genus och mobilitet, ofta med fokus på män och maskuliniteter.

Långsamt våld: om trafiken och klimatförändringar

Trots att många städer och kommuner uppmanar sina invånare att cykla, gå och åka kollektivt för hälsans och miljöns skull, är bilen fortfarande det vanligaste transportmedlet i Sverige. Trots en ökad elektrifiering av bilflottan transporterar vi oss främst med hjälp av bensin- och dieseldrivna motorer, vilka släpper ut luftföroreningar som skadar vår hälsa och som bidrar till klimatförändringar.

Vägrafiken står för den största delen av energianvändningen från transporter i Sverige, över 60% av dessa står personbilstrafiken för.

I den här texten kommer jag att fokusera på vägrafikens negativa inverkan på miljön och människors välbefinnande. Målet är att diskutera vad våld kan vara genom att beakta de växthusgasutsläpp och klimatförändringar som följer i vägrafikens kölvatten, närmare bestämt som en form av *långsamt våld*. Att betona våldets långsamhet möjliggör att lyfta fram fenomen som vanligtvis inte förstås som våld, men som över tid kan ha synnerligen våldsamma effekter på såväl miljö, djur och människor.

Bilen och friheten

För att närma oss hur vägrafikens utsläpp kan förstås som en form av våld, behöver vi förstå bilens och bilismens roll i det moderna samhället. Bilen har sedan den introducerades förknippats med frihet och frigörelse. Med massbilismens intåg under 1950-talet kom den att förknippas med vad det innebar att vara en modern människa. Med bilen skulle människor bli friare. Bilen var framtidens teknik, och dess etablering gick hand i hand med visioner om teknikutvecklingen och framstegsoptimism. Bilismen kom att stå för modernitetens och individualismens krona, något som också kan tas som ett tecken på hur bilismen alltmer sågs som självklar, som trots de problem den

medförde i form av olyckor och miljöförstöring sågs som grundläggande för ett modernt samhälle. Bilens och bilistens behov har haft stor inverkan på städernas utformning och har i hög grad varit en symbol för det moderna samhället. Idag är bilens status utmanad och ifrågasatt, inte minst i kölvattnet av att klimatfrågan blivit alltmer akut.

Samtidigt som bilism medfört många fördelar och friheter för bilister utgör bilismen ett stort miljömässigt, socialt och urbant hot. Bilismen har en negativ inverkan på luftkvalité, bullernivåer och stressnivåer i våra städer, inklusive förluster av miljontals människoliv och icke-människoliv i bilrelaterade olyckor och utsläpp. Klart våldsamt, men är det våld?

Klimatförändringar som långsamt våld

Klimatförändringarna behöver förstås i termer av långsamt våld, det menar professor i miljöhumaniora, Rob Nixon. Han definierar *långsamt våld* som det våld som sker gradvis och utom synhåll. Förstörelsen är fördröjd och spridd över tid och rum. Effekterna av växthusgasutsläpp och klimatförändringar uppstår ofta gradvis och långsamt, ofta utan en synlig koppling till den eller de platser där utsläppen skett. Att beakta våldets geografiska utspriddhet innebär att sätta fokus på utsläppens och klimatförändringarnas rumsliga aspekter, och att beakta vilka platser som drabbas mer än andra och vilka som bor där. Jag återkommer till detta nedan.

Långsamt våld verkar genom utmattning och ses vanligtvis inte som våld alls. Nixon uppmanar oss att utmana våra föreställningar om vad som åsamkar skada och vad våld "är". Han menar att vi måste ta på allvar de former av våld som med tiden har förskjutits från sina ursprungliga orsaker. Begreppet *långsamt våld* utvidgar därmed våldet bortom det personliga, det direkta och det omedelbara. Men långsamt våld är också ett begrepp som gör det svårt att rymmas i konventionella antaganden om våld. Det handlar inte om handlingar som (avsiktligt) riktas mot en person genom att skada personen och få denne att göra något mot sin vilja. Istället handlar långsamt våld om något som sker i vardagen och i mångt och mycket görs på rutin i

samhället – så pass vardagligt att det som framstår som naturligt och självklart. Som att köra bil.

Bilism som våld

Det kan vara till hjälp att jämföra bilens våld i dess direkt dödliga och skadliga former, med dess indirekta, diffusa och långsammare former. I den mediala rapporteringen förekommer då och då rapporter om hur bilar används för att skada eller döda någon – en direkt form av våld. Exempelvis när en bil används för att köra på någon efter ett bråk vid en krog, eller när en närstående kör ihjäl en familjemedlem baserat på hedersrelaterade motiv. Att avsiktligt köra på någon är brutalt och det finns en avsikt att skada. Det är dessutom spektakulärt, och ger en omedelbar och sensationell bild av vad som utgör våld. Långsamt våld däremot, de negativa effekter som utsläpp från transportsektorn ger, kopplas vanligtvis inte till våld i den mediala rapporteringen. Detta trots att utsläpp orsakar skada på miljön och människor. Långsamt våld görs inte med avsikt att utöva skada. Det långsamma våldet åsamkas gradvis och är utspritt över stora geografiska områden. Klimatförändringarna som följer i utsläppens kölvatten är jämfört med det direkta våldet inte lika sensationellt – även om den senaste tidens skogsbränder och översvämningar skapat rubriker. Långsamt våld brukar dock inte skapa rubriker på samma sätt som när våld i form av misshandel och mord sker med hjälp av bilar. Långsamheten orsakar däremot stegvisa förändringar av ekosystem och miljön och sträcker sig över decennier eller generationer.

Långsamheten gör det också svårt att skylla på någon särskild förövare eller att föra rättstvister. En del av skulden kan ligga på en hel industri som förorenar ett ekosystem lagligt och kollektivt. Eller olagligt, som när Volkswagen installerade ett chip i sina bilar för att få bilarna att se mindre förorenande ut när de testades. Skuld kan också läggas på regeringar vars politik inte gör tillräckligt för att minska vägtrafikens påverkan på miljön. Poängen är att långsamt våld inte har en tydlig förövare och därmed inte någon tydlig ansvarig. De företag och regeringarna i den norra hemisfären som har dragit nytta av ett system med hög konsumtion och som leder till miljöskador tar ofta

inte sitt fulla ansvar. Detta trots att dessa länder har bidragit mest till de mänskligt genererade klimatförändringarna.

Dödliga och dödligare effekter

När bilen introducerades och kom att ta plats på vägarna var det inte utan att det möttes av protester. Bilen orsakade många olyckor, ofta med dödlig utgång. Så var det i bilens hemland USA och så var det i Sverige. Gunnar Falkemark, som skrivit om bilismens historiska framväxt i Sverige, menar att situationen under 1950-talet kom att beskrivas som samtidens största folkhälsoproblem. Lösningen ansågs dock inte vara minskad bilism, utan att förbättra trafiksäkerheten.

Under mitten av 1960-talet uppnåddes de högsta antalet dödade i trafiken någonsin i Sverige med över 1300 dödade. Trots att antal mil där bil använts har flerdubblats över tid, så dör långt färre i trafiken idag jämfört med rekordnivåerna under 60-talet.

Trafiksäkerhetsarbetet ger effekt. Inte minst har den så kallade nollvisionen, att ingen ska behöva dö i trafiken, satt sina avtryck i den svenska trafiksäkerhetsstatistiken.

Problemet är dock att de förbättrade siffrorna främst omfattar trafikens direkta former av dödlighet. Om vi istället uppmärksammar effekterna av långsamt våld får vi en annan bild. Om en beaktar antalet personer som omkom i trafiken i Sverige och EU under 2021, så visar statistiken att 210 personer omkom i Sverige, och ca 19 800 i EU. Men om dödsfall som uppskattas vara effekterna av transportrelaterade luftföroreningar, kvävedioxid och från buller i Sverige respektive EU vägs in, så blir antalet dödsfall mångdubbelt fler. De mest skadliga effekterna av vägtrafiken – dess bidrag till luftföroreningar – dödar ”långsamt” – många fler människor än de som dödas i kollisioner. Exempelvis visar beräkningar från IVL Svenska miljöinstitutet och Umeå universitet att över 7600 personer årligen dör en för tidig död på grund av luftföroreningar i Sverige. Inte alla hälsoskadliga luftföroreningar kommer från vägtrafiken, men en stor del gör det. Om vi därtill lägger till hur trafikens huvudsakliga bränsle, oljan, bidrar till miljöförstöring och död i specifika områden, kan vi ytterligare bredda bilden av bilismens våldsamma effekter.

Det långsamma våldets geografier

Utsläpp och miljöförstörelse påverkar olika grupper på olika sätt. Teknikutvecklingen inom oljeindustrin under senare år möjliggjort att utvinna olja ur så kallad oljesand, något som har kritiserats för dess negativa inverkan på miljön och för de människor som bor i områden där detta görs. På så sätt går det att konkret utforska det långsamma våldets geografier, exempelvis genom att följa de giftiga effekterna av oljetillverkning längs Mississippifloden i Louisiana.

Thom Davies, en geograf från Nottinghams universitet, har intervjuat människor som lever i staden Freetown, i Mississippi USA. Han berättar om hur invånarna vittnar om en långsam ackumulering av föroreningar som gradvist påverkar deras boendeområde. Det yttrar sig i en påträngande kemisk stank, ökande antal cancerfall, och i hur vegetationen i trädgården sakta dör. Våldet manifesterar sig inte genom att människor tvångsflyttas, utan i hur området långsamt blir obeboeligt. I Louisiana, med sin historia av kolonialism och slavhandel, påverkar det långsamma våldet främst fattiga och svarta människor. De som inte har råd att flytta blir kvar på en plats där människor och växtlighet dör en för tidig död.

Kvinnor och män drabbas på olika sätt, inte minst i hur miljövåld kan ge upphov till olika former av våld mot kvinnor. Detta är något som aktivisten Harsha Walia länge kritiserat vad gäller Canadas utvinning av oljesand. I områden där oljesand ska utvinnas sker tvångsflyttningar av urinvånare. Walia pekar på hur tvångsflyttningarna leder till att kvinnor utsätts för olika former av våld eftersom de i brist på pengar och arbete kan tvingas arbeta i sexindustrin i Canadensiska storstäder som Vancouver. Staden beskrivits som ett epicenter för kriser där urfolkskvinnor försvinner, mördas och utsätts för olika former av våld när de tvingas till prostitution för att överleva. Här synliggörs hur våld mot miljön och våld mot kvinnor inte är separata områden utan tätt sammanlänkade. Kort sagt, miljömässiga katastrofer i kölvattnet av oljesandutvinning medför långsamma men synnerligen våldsamma effekter.

Sammanfattande reflektion

I den här texten har jag diskuterat långsamt våld genom att ta bilens och vägtrafikens negativa inverkan på miljön och människors välbefinnande som exempel. Detta för att diskutera vad våld kan vara för något. Jag har lyft fram hur klimatförändringar relaterade till bilism som följer i vägtrafikens kölvatten kan förstås i termer av *långsamt våld*. Vad vinner vi på att kalla detta för våld?

Ett svar är att de våldsamma effekterna behöver synliggöras och dess offer lyssnas på för att göra något åt det. Som poängterats ovan är långsamt våld osynkroniserat med sin källa/orsak och ofta inte synligt på något särskilt iögonfallande sätt. Eftersom det är vardagligt och spritt är det inte alltid spektakulärt nog att uppmärksammas på nyheterna. Men som Thom Davies påminner oss, långsamt våld är inte utom synhåll för de som drabbas av det. Ytterst är frågan *vad våld kan vara* tätt länkad till frågan om *vem som får definiera vad våld är*. Det är en fråga om makt. Att lyssna på drabbade, att dokumentera och analysera deras utsagor och erfarenheter, för att över tid motverka denna form av våld, framstår som högst akut.

Ett förändrat synsätt är dock möjligt. Trafikolyckor med dödlig utgång ses inte längre som något ofrånkomligt, utan som något högst problematisk och som kan undvikas med rätt åtgärder. Detta är något som särskilt Sverige gjort sig kända för att vilja göra något åt genom satsningar på Nollvisionen – att ingen ska behöva dö i trafiken. Som jag lyft i den här texten är vägtransporter en av de största källorna till luftföroreningar i Europa, som på längre sikt dödar miljontals människor i förtid. Nästa generations mobilitet med sin smarta teknologi, elektrifiering, uppkoppling och automatisering, förväntas lösa dagens utsläppsproblem. Men även nästa generations mobilitet medför problem i termer av långsamt våld. Utvinning av naturresurser för batterier väcker protester från lokalbefolkningar, utvinning drabbar vissa, men löser hållbarhetsproblem för andra. Utmaningen att motverka långsamt våld kopplat till bilismen tycks med andra ord kvarstå, förmodligen som ett problem att hantera under mycket lång tid framöver.

Vidare läsning

Davies, Thom (online, 2019) Slow violence and toxic geographies: Out of sight to whom? *Politics and space* special issue on Spatial Politics of Slow violence and Resistance

Cindy McMann, ENVIRONMENTAL VIOLENCE: How harming the environment literally harms us, July 9, 2015

<https://www.themindfulword.org/2015/environmental-violence/>

Den populärvetenskapliga tidskriften **Texter om våld** riktar sig till professionella och ideellt verksamma inom vård, omsorg, utbildning och rättsväsende och andra professioner. Forskare berättar om nya rön och intressanta frågor på ett tillgängligt sätt.

* * *

Centrum för våldsstudier (CVS) är en tvärvetenskaplig forskningsmiljö vid Örebro universitet som samlar ett 30-tal forskare som fokuserar på olika former av våld i samhället.

Syftet med CVS är att bidra till ett samhälle fritt från våld. För att nå dit samlar vi expertis inom forskning från olika discipliner på ett ställe och arbetar tillsammans.

www.oru.se